

Семен СКЛЯРЕНКО ВОЛОДИМИР Роман

СИН РАБИНІ Книга перша

Розділ перший

1

Після загибелі князя Святослава воїн Микула добирався до Києва й рідного Любеча дуже довго.

Уночі на острові Хортиці, коли на руських воїв зрадою напали печеніги, коли загинула передня дружина, а на світанні Святослав з кількома воями почав останній бій з ворогами, воїн Микула до останку його захищав, волів життя віддати, щоб урятувати князя, але допомогти не міг, — Святослав мертвим упав на холодну скелю, Микула, посічений, порубаний, без пам'яті повалився поруч з ним.

Ніби уві сні пам'ятав Микула похорон князя, лодію з тілом Святослава, яку обіймав вогонь, дим над островом і дніпровими водами, воїв, що стояли

серед холодних пісків, а там — темна ніч в очах, скуті руки й ноги, смерть...

Та це була не смерть. Дуже міцного кореня, живучий, як і батьки його та діди, був чоловік Микула-любечанин. Вої з княжої дружини після смерті Святослава взяли безтрепетне тіло Микули й інших поранених, на руках понесли мимо порогів, далі на веслах, а часом під вітрилами попливли вгору Дніпром.

Одного ранку Микула прийшов до пам'яті, сперся на руки, підвівся, сів. Він лежав у лодії, яку гнали супроти течії десяток жилавих рук; поперед, позаду, скрізь попід берегами вгору поволі посувалась сотня лодій — все, що лишилось від воїнства князя Святослава.

— От як судив Перун, — здригаючись від свіжого вітру, сказав Микула гребцям. — Кості зрослись, шкіру затягло — такий нібито я, як і був...

Дивний чоловік Микула! Хіба міг він знати, що був зовсім не таким, як колись, — волосся посивіло, тіло й обличчя затягли зморшки, очі вицвіли, червоні шрами на чолі й поготів змінили його.

— Гай-гай! — тихо говорив сам з собою Микула. — Бачу, що й щит мій та меч вціліли, — він доторкнувся до них рукою, — і дань моя не пропала, — Микула побачив під насадом торбинку

з начинням та гречкою, — все, все ціле, аби тільки сили рукам і ногам... Додому, додому! — він глибоко вдихав дніпрове повітря, впивався пахощами квітів і трав.

Так повертались з далекого походу проти ромеїв вої князя Святослава. Їх було небагато — з Києва виходили десятки тисяч, тепер усі тулилися на сотні лодій, а багато з них були покалічені, мали тяжкі рани.

Навкруг буяла весна, на очах воїв росли, наливались, цвіли трави; вони бачили, як на рольних землях, над Дніпром тяглось до сонця, пішло в колос, зацвіло, наливалось усяке жито; вони пливли попід кручами, де на кодолах, а де на веслах, від весі до весі, від города до города, з Переволоки на Воїнь, від Сакова на Родню, Заруб, Іван, а там мимо Треполя й Вітичева попрямували до Києва.

Київ!!! О, як часто і з якою любов'ю думали вони в походах, у чужих землях про рідний стольний город над Дніпром! На брані, коли доводилось стояти віч-на-віч з ворогами, у кривавих січах під Адріанополем, Преславою, Доростолом, коли над головами витала смерть, у довгі безсонні ночі, коли вони — закривавлені, посічені — лежали на холодній землі й не знали, що готує їм наступний день, — завжди і скрізь одна

думка про отчину й город Київ підтримувала їх, давала силу й насагу.

І от за Вітичівським поворотом, коли лодії проминули сліпучо-жовтий острів і впливли на широке плесо, вдалині відкрились синьо-зеленкуваті гори, чорні обриси довгої стіни на них і золотисті дахи, круті схили передграддя.

Усі на лодіях схопились. Над Дніпром настала велія тиша — гребці опустили в воду довжелезні свої весла, керманичі залишили стерна, тільки вода дзюркотіла за бортами, десь глухо гупнула, упавши в воду, підмита бистрею круча.

— Людїє! Київ! — залунало раптом на одній лодії, на другій, третій... І, правди ніде діти, у багатьох з цих бувалих воїв, що ніколи й ні перед чим у світі не здригались і не тремтіли, дужче забились серця, зрадлива волога пойняла очі — о рідна земле, яка ти солодка еси!

А гребці вже опускали в воду весла, стернові скеровували тепер лодії просто на гори, заляклі руки ставали дужими, м'язи пружними, лодії вирівнювались, збирались у ключі, так полетіли вперед, що райдуги бризок іскрились над ними, за кермами кипіла вода.

До Києва вже давно, ще ранньої весни, долинула вість, що вої князя Святослава пливуть додому Дніпром. Це була смутна вість. Колись,

п'ять літ тому, Київ проводжав у далекий похід воїв, їх вирушало тоді на п'ятистах лодіях двадцять тисяч, суходолом — через землі тиверців і угличів — ще тридцять тисяч, тепер усі вони пливуть на лодіях — скільки ж тих лодій вирвалось з чорної пащі Руського моря, скільки воїв — їхніх батьків, синів, братів — несуть на собі?!

У Києві чатували, з раннього ранку до ночі дивились на пониззя Дніпра — чи не видно там знайомих вітрил, чи не повертаються вої з походу?

І в той час, коли вої князя Святослава від Вітичева дивились на Київ, звідти з гір одразу побачили лодії, всюди покотилась вість, що лодії пливуть, вої повертаються додому.

Множество людей кинулось до Почайни — тут були горяни ¹, ремісники й кузнеці з передграддя, купці, смерди, всякі ниці ² люди з Подолу. Коли лодії стали наближатись до Києва, Боричевим узвозом з Гори спустився оточений воєводами й боярами і князь Київського столу Ярополк.

Він зупинився на високому пагорку над Почайною попереду всіх людей — у білому,

---

¹ *Горяни* — мешканці Гори.

² *Ниці* — убогі, бідні.

золотом шитому платні, з червоним корзном на плечах, у зеленого хза³ чоботях, з мечем біля пояса — молодий, дуже гарний лицем син князя Святослава.

Лодії наближались, ось вони розвернулись широким півколом, стали завертати до берега — червлені колись, зелені, голубі, а тепер темні, обпалені гарячим сонцем, обвіяні морськими вітрами, оздоблені різьбленими з дерева банькатими турами, вепрами, дивами.

Рипів пісок. Лодії одна за одною зупинялись біля круч. У безмов'ї стояли люди на березі. Скільки їх, цих лодій, — десять, двадцять, сто! О боги, рятуйте, як мало! Вої на лодіях підводились, широко розплющеними, тривожними очима дивились на берег, звідти за ними стежило безліч жіночих, чоловічих, дівочих очей.

Першою з лодій вийшла старша дружина. Що вони несуть на високо піднятих руках? О, це меч і щит князя Святослава! Один за одним почали виходити й вої.

Чому ж вони, вийшовши на берег, не кидаються до своїх рідних і близьких, а стоять мовчазні й замислені? От хтось із старшої дружини, це воєвода Рубач, що дивиться нині на світ єдиним

---

³ *Хоз (хзовий)* — сап'янова шкіра.

правим оком, хоч бачить, либонь, більше, ніж допреже, наказує:

— Приготуймося, вої!

І всі вони спроквола, поважно стають так, як і на полі битви: старшина із знаменами князя Святослава і земель попереду, живі вої — з списками, луками, пращами — десятками й сотнями за ними.

Першим рушає вперед воєвода Рубач, за ним крокує старша дружина, ідуть ринді⁴ — вони несуть знамено князя Святослава, на якому змальовано два перехрещені списи, а під ним — меч його і щит.

Князь Ярополк прийняв знамено, у нього затремтіли руки, коли він узяв, вийняв з піхов меч свого батька. Якусь хвилину князь Ярополк стояв, тримаючи цей меч. До нього зараз були прикуті тисячі очей воїв і киян, він мусив, як вимагав древній закон і покон, дати роту⁵ над зброєю князя Святослава.

— Спасибі вам, дружино, що чесно боролись за рідну землю й утвердили славу Русі, а сюди принесли знамено, меч і щит отця мого князя

---

⁴ *Ринді* — прапороносці.

⁵ *Давати роту* — присягати.

Святослава! — промовив, збліднувши, князь Ярополк. — Слухайте ж мене, дружино, мужі, людіє, і нехай це чує вся Русь... По завіту предків моїх і отця Святослава даю роту берегти мир і тишу в землі своїй, нещадно боротись з нашими ворогами, не шкодувати для цього ні сил своїх, ні самого життя! — Піднявши меч, він поцілував його пересохлими устами.

Воїв оточили люди київські. Тепер уже видно було, хто живий повернувся з походу, а хто нині спочиває у вирії, живі кинулись до живих, на березі Почайни зчинився великий плач — то плакали батьки, що не діждались синів, жони, що втратили своїх чоловіків, діти, що залишились без отців.

Раніше, ніж вирушити до Любеча, Микула пробув у Києві кілька днів. Він сховався до хижі ремісника Мутора, де колись зупинявся, йдучи на брань, розповів удові й дітям, як загинув у далекому Доростолі їх отець, разом з іншими воями сховався на Подол, де палахкотів вогонь перед постаттю бога Волоса, а навкруг кипів торг, думав Микула побувати й на Горі — на цей раз він хотів дізнатись, де ж поділася дочка його Малуша, що працювала колись в княгині Ольги.

Та потрапити на Гору, як виявилось, було тепер нелегко. До лодій часто приходили ремісники з передграддя, ниці люди з Подолу, той ніс воям хлібину, той — корчагу молока, розпитували, як вої боролись з ромеями в далекій Болгарії, згадували мертвих, поминали їх душі.

А далі вони, з острахом поглядаючи на Гору, говорили: «Князь Ярополк — неситий та хижий. Разом із своєю дружиною сидить на Горі, одгородився від передграддя й Подолу, ніхто з наших людей не може туди потрапити — якщо підіймуть міст, то зачиняють ворота, якщо відчиняють ворота, опускають міст. А чого ховається наш князь? Кажуть, що домовляється він з ромеями, інші — що посилає слів до поляків,

німців. І це, може, й так — на Горі опущені мости для них. Рушиться старий закон і покон, до богів далеко, до князя Ярополка — ще далі...»

«А найгірше те, — стиха говорили люди воям, — що немає ладу між самими братами, синами Святослава. І винні в цьому не Олег і Володимир, — ні, кожен із них сидів у своїй землі, щовесни посилав брату Ярополку багату дань, все туди, на Гору, на Гору!.. Та Ярополку цього мало, посварився він з князем Олегом, пішов у Деревську землю, вбив рідного свого брата... А тепер куди збирається рушати, навіщо кличе полки з Чернігова, Переяслава, Родні, — невже ж на брата Володимира? О горе, горе Руській землі!»

Смутними голосами розповідали ці новини кияни, поникнувши, сиділи й слухали їх вої князя Святослава. Для чого ж, для чого боролись вони в чужих землях, аще немає ладу в отчині?.. А там брали свої убогі пожитки, мечі й щити, розтікались в усі боки до своїх домівок, і гіркі почуття огортали їхні душі.

Воїн Микула чув ці слова киян, і смуток так само краяв його серце. І йому лишалось тільки йти додому, до Любеча, а все ж він хотів знайти, побачити, а може, й забрати з собою дочку Малушу.

«Як шкода, — думав він, — що не стало князя Святослава. Хто-хто, а він допоміг би мені знайти

дочку, адже тоді, вночі на острові Хортиці, князь так сердечно говорив зі мною, обіцяв знайти Малушу. І знайшов би, неодмінно знайшов би її, бо слово в нього завжди було тверде, несхитне».

Микула не помилявся. Якби князь Святослав був живий, він, безперечно, допоміг, знайшов би Малушу. Зробив би князь Святослав, либонь, ще багато такого, що, може, й не снилось Микулі. Та його не було, допомогти Микулі ніхто не міг.

Так прийшла ще одна ніч. Усі вої князя Святослава вже покинули береги Почайни, порожні лодії темніли під кручами, один Микула залишався ще там, на світанні думав і він брати торбину на плечі, рушати до Любеча.

Проте не спалось. Далекий шлях його закінчувався. Хотілось по-людському посидіти, подумати. І він довго сидів у ріжку лодії в темряві, в тиші, аж доки небо за Дніпром пожовтіло, налилось багрянцем, над лісами й ріками лівого берега вплив великий червоний-червоний місяць, а ще один — набагато більший, але нерівний, рябуватий — виринув під кущами з води.

Враз ніч ожила, зникла тиша, над землею прокотився теплий вітерець, дужче запахло травами й квітами, прокинулись навіть птахи — Микула почув спів пізніх солов'їв у кущах, лемент сполоханих кряків на косах, тужні стогони самотніх куликів, що ширяли десь над плесом.

А далі Микула почув кроки — хтось ішов стежкою серед дерев і кущів, кроки лунали все ближче й ближче, ось дві темні постаті окреслились на кручі біля човна.

Микула стиха кашлянув, щоб там, на березі, знали, що в лодії хтось є, і люди на кручі почули його кашель, стали спускатись вниз.

— Добрий вечір, чоловіче! — пролунав близько голос.

— Добрий вечір, людіє! — відповів Микула.

Обернувшись до тих, що прийшли, він побачив високого, одягнутого в темне платно чоловіка, а позад нього ще одну постать, либонь, жінки.

— Чи не є ти воїн князя Святослава Микула? — запитав чоловік.

— Воїн Микула... А що?

— Ось ми принесли тобі поїсти, — сказав чоловік, — і платно принесли. Чули, що поранений.

— Навіщо ж? — щиро здивувався Микула. — Мені вже тієї їжі доста наносили... І платно я маю ще з походу.

— А тут нова сорочка й ногавиці, — почув тоді Микула жіночий голос. — Візьми, воїне, сама пряла, ткала й пошила.

— Спасибі, спасибі! — подякував Микула. — Та чого ж ви стоїте, людіє, підходьте ближче, спочиньте.

Пізні гості ступили в лодію, сіли, жінка — під насадом, де було зовсім темно, чоловік — проти місяця, і Микула побачив, що чоло його перетинає глибокий шрам.

— То й ти, бачу, помічений! — промовив він.

— Було таке, — махнув рукою чоловік. — Тільки давно, вже й забулося.

— О ні, — заперечив Микула і торкнувся свого чола, — таке, чоловіче, не забувається!

Поки вони говорили, жінка сиділа під насадом і слухала. На ній було темне платно, темна хустка огортала голову, темним було обличчя. Микула бачив тільки очі, що, як здалося йому, були прикуті до нього.

— Куди ж ти поїдеш? — запитав його чоловік. — І коли?

— А куди ж? — відповів Микула. — Додому, до Любеча.

Жінка зітхнула.

— Тепер уже недалеко, — сказав Микула. — От був я, люди добрі, далеко — за морем Руським, за Дунаєм-рікою, за горами Родопськими...

— І князя Святослава бачив? — запитав чоловік.

Місяць швидко піднімався в небі, став меншим, але ясним, у воді від берега далеко до пониззя постелилась срібляста доріжка.

Микула розстебнув комір сорочки, бо йому стало чомусь душно, й задивився на цю доріжку.

— Гай-гай! — відповів він чоловікові. — Питаєте, чи бачив? Та не тільки бачив, а увесь час з ним попліч ішов. А в Доростолі — є такий город над Дунаєм — мій меч князеві Святославу життя врятував...

Жінка й чоловік напружено слухали, і Микула відчув, що міг би говорити про князя отак і до ранку.

— А в останню ніч, — вів він, — нехай прощен буде наш князь, — ми з ним поруч і спочивали. Було тихо, як і нині, темно-темно, вої спали, тільки князь Святослав не лягав, та ще я сидів недалеко. «Ти чому не спиш?» — запитав мене князь. «Сиджу, — кажу я, — а спати не хочеться... Вода тече — рідна вода, зорі вгорі — як сторожа, солов'ї співають — дихнути боїшся...» — «Правда, — згодився князь, — люба рідна земля, ніде кращої немає...»

— І більш нічого не говорив князь? — сухим голосом запитала жінка.

— О ні, жоно! Дуже багато говорив... Я йому розповів про себе, просив у гості приїхати, і він пообіцяв, що буде гостем мого дому... Багато-багато ми з ним тоді говорили... І про дочку я його просив.

— Про дочку? — насторожилась жінка.

— А я хіба не розповідав вам про неї?! Мав я дочку Малушу, жила вона з нами в Любечі, а там приїхав до мене син Добриня, забрав її сюди, в Київ... Чув я, що пізніше Малуша тут, на Горі, в княгині Ольги ключницею ніби була, та не впоралась, послала її княгиня в якесь село...

— Звідкіля ж ти, чоловіче, це знаєш? — тихо промовила жінка.

— А я, коли йшов на брань, був у Києві, потрапив на Гору, розпитував людей про дочку. От тоді мені одна жона — Пракседою, здається, її звали, ключниця княжа, — розповіла про Малушу... І молодого княжича Володимира тоді я бачив, ключниця Пракседа з ним гуляла в саду... А ви що ж, — звернувся Микула до чоловіка й жінки, — може, щось чули про Малушу, так скажіть-бо, скажіть...

— Почекай, чоловіче, — суворо втрутилась жінка, — ти сказав, що говорив про дочку з князем Святославом? Що ж ти в нього просив?..

— Аякже, аякже! — відповів їй Микула. — Я ж йому все розповів так само, як і вам, просив допомогти розшукати мою Малушу.

— І що князь?

— «Ти не уболівай, Микуло, — сказав князь. — Будеш у Києві — знайдеш Малушу. І я сам допоможу — пошукаю її... Жива вона й

здорова, де ж їй бути?! Буде, буде наша Малка...»
Так сказав князь.

Настало мовчання, надзвичайно довге, нестерпне, чоловік й жінка нічого не відповідали.

— Тобі сказали правду про твою дочку Малушу, — нарешті промовила жінка. — Вона працювала тут, на Горі, потім княгиня Ольга послала її в село своє...

— Де ж це село? — запитав Микула. — Скажи мені, жоно, піду туди, знайду її, заберу в Любеч.

Жінка обернулась обличчям до Дніпра, довго дивилась на сріблясту мінливу доріжку серед плеса, й у цю хвилину Микула побачив її ніс, підборіддя, очі.

Щось дивне, незвичайно смутне і навіть більше — страшне, значиме, рідне відчув Микула в тих очах. Але це тривало одну тільки мить, жінка знову обернулась до Микули, знову темним стало її обличчя.

— Не шукай своєї дочки, воїне, — промовила жінка, — бо вона померла.

Він схопився на ноги, благально простягнув уперед руки.

— Що ти сказала, жоно? — крикнув Микула. — Ні, це мені, либонь, почулося! Жоно, жоно, — він зробив крок у лодії, — скажи мені правду, невже вона, моя Малуша...

Жінка опустила голову, але повторила твердо, виразно:

— Так, чоловіче, твоя дочка Малуша померла.

— Коли?

— Навесні... Тоді, коли загинув і князь Святослав.

— Разом з князем Святославом? О боги, боги! То скажи ж, скажи мені, де її могила? Якщо немає в живих, то піду помолюсь богам і сотворю жертву.

Жінка промовила:

— Не знайдеш ти могилки Малуші... втонула вона в Дніпрі...

3

Обхопивши голову руками, сидів Микула, — він не чув, не бачив нічого, що діялось навкруг. Чоловік і жінка якийсь час постояли, попрощались, вийшли з лодії, піднялись на кручу й пішли стежкою понад Дніпром.

Так вони йшли довго мовчки серед кущів і дерев, попереду — жінка, за нею чоловік. Нарешті жінка зупинилась.

Перед ними лежав широкий, вкритий сріблястою росою луг, високо вгорі висів світло-голубий місяць, ген за лугом котив води Дніпро.

— Боже мій, боже мій! — задихаючись, схопилась за груди жінка. — Бідний, нещасний мій батько Микула...

Вона хитнулась і, мабуть, упала б, але Тур підхопив її, посадив на якомусь пні, сам сів на землю біля неї. Розбита тим, що сталось цієї ночі, Малуша поклала голову на плече Тура, він обережно обняв її за плечі.

— Мабуть, не треба було нам ходити до нього, — промовив Тур.

— О ні, ні! — відповіла вона. — Відтоді як я побачила його між воїв, мої думки були тільки з ним, знала, що він мене шукатиме, мусила бачити його. Тепер стало легше — я почула все про Святослава, він думав про мене, хотів шукати.

Дуже бліда, зеленкувата навіть у примарному місячному сяйві, Малуша дивилась на небо, луг, Дніпро і говорила, ніби сама себе вмовляла:

— А батькові я сказала правду. Немає Святослава, немає й мене. Усе є — і оце небо, і земля, і Дніпро, тільки немає ні князя, ні мене. Ні, Туре, дуже добре, що ми пішли до батька, як багато я нині взнала. Але що я могла сказати? Правду? Так тоді треба було сказати все — і про князя Святослава, і про Володимира, і про все, що я вже давно пережила, ганьбу і сором, муку й біль, все, все... А я не хочу, щоб йому було боляче так, як

мені... Нехай думає, що я вмерла, так йому буде легше, краще, немає Малуші...

Вона подивилась навкруг, на небо, луг, Дніпро.

— То й мене немає, — засміявся Тур. — Я не хотів тобі цього говорити, але нині в мене забрали меч, щит і спис... Князеві Ярополку гридень Тур непотрібний, у нього є інші, молоді, добрі гридні... Немає тебе, немає й мене, Малушо!

— Забрали меч, щит і спис? — запитала, глянувши на Тура, Малуша. — Хто ж ти є?

— Був гридень, а тепер ніхто.

— Слухай, Туре! Ти говориш щось страшне! Скажи правду — хто ти: дворянин, смерд, холоп?..

Тур засміявся.

— Я тобі сказав правду, Малушо! Дворянин знає двір, у якому мусить робити, смерд — господаря, якому повинен служити, добрий хазяїн ніколи не вижене холопа, бо то його руки й сила... А я нічого не маю, нікому не потрібен, я... — Він на хвилинку замовк і кінчив: — Я людина з поля...

— Як же так сталось, чому?

— Я ж сказав тобі, Малушо, князь Ярополк убив брата свого Олега в землі Древлянській, а тепер кличе полки з Чернігова, Переяслава, Родні, збирає нову дружину, і вже ми — гридні Святослава — йому негодні.

— Тоді тобі дадуть пожалування?

— Пожалування? — навіть засміявся Тур. — Де вже мені те пожалування? Багатому треба стільки, що убогому нічого не лишається. І Святославових воїв Ярополк не пожалує — інші вої йому потрібні.

— А чому?

— Князь Ярополк добре знає, що ми не підніmemo меч супроти своїх братів.

— Проти кого ж він думає йти?

— Звісно, супроти Володимира, новгородського князя.

— Супроти сина мого Володимира? — У Малуші було перелякане обличчя. — Ні, він не зможе його подолати, він не вб'є його.

— І я так думаю, Малушо! Він хоче вбити, але не подолає Володимира... Ні, Малушо, — закінчив він, — і ти, і я — ми ще мусимо жити!

4

Ще здалеку, від Стрийової могили, звідки в ясну днину видно все навкруг аж до кам'яних осколів, Микула побачив рідний Любеч. П'ять літ — це було багато і водночас так мало, непомітно проминули ці літа в походах на чужині, певне, й у Любечі за цей швидкоплинний час не сталося якихось змін.

Але зміни ці були, й чим ближче доходив Микула до рідного селища, тим більше їх бачив. Звичайно, зміни ці помітні були не на городищі, що було колись середовищем їхнього роду, — там однаково височіли насипані тисячами рук вали, за ними тікали в степ, зникали вдалині вкриті деревами могили старійшин роду й цілого племені.

Зміни сталися і в самому Любечі. Це вже був не виселок з роду, звідки виходив Микула на рать, а велике селище, цілий город.

Найбільше вразив Микулу терем, що стояв вище від Любеча, на пагорбі. Там, це він добре знав, було дворище брата його Бразда, там стояв колись кращий, ніж у всіх, але звичайний дім.

За ці літа Бразд побудував на дворищі терем з багатьма клітями і верхом, двома вежами на рогах, слюдяними круглими віконцями, що поблискували згори, як очі хижого птаха, голубниками, а навкруг усього двору, на ціле, либонь, поприще^б, височіла тепер стіна з важких колод, а поверх неї витикались гострі кілки...

«Аки князь!» — подумав Микула про брата.

І терем не одного тільки брата стояв тепер на горі край Любеча — праворуч, також за стіною, але без гострих кілків, темнів добрячий терем ще

---

^б *Поприще* — міра довжини, 2/3 версти.

когось із любечан, ліворуч — терем без огорожі, біля самого лісу — знайома Микулі з давніх часів корчениця⁷ брата Сварга.

Поділ же Любеча вражав: тут були хижі більші й менші, димки куріли із землянок, всюди чулись людські голоси, біля берега по хвилі колихались десятки лодій із спущеними вітрилами.

«Не той Любеч, що був! — подумав Микула. — Більше ніби людей стало, то й розповзлися вони навкруг...» Він хотів тільки одного — швидше опинитись на рідному дворіщі, але ноги його не слухались, Микула піднімався кручами від Дніпра повільно, зупинявся, щоб перевести дух, видерся нарешті на вал старого городища.

Тут йому пощастило — одразу ж за валом він побачив жінку; високо закидаючи над собою важкий рискаль, вона розбивала суху землю.

— Вісто! — закричав Микула. — Гей, Вісто, це я! Чи чуєш?!

Рискаль випав з рук жінки. Немов не вірячи очам, піднесла вона руки д'горі, пішла, побігла, кинулась уперед — на схил, на вал городища:

— Ми-ку-у-ло-о! Боги! Ми-и-ку-у-ло!

---

⁷ *Корчениця* — кузня.

Він стояв перед нею з непокритою головою, у сирій від пороху сорочці і таких самих ногавицях, з мечем біля пояса, з щитом і торбинкою на плечах, темний від вітрів і сонця.

Але Віста жажнулась, бо Микула був зовсім сивий, чоло його перетинав товстий шрам, крізь розстібнутий комір видно було рубці й на грудях. Вона ступила вперед, кинулась йому на шию, обняла, поцілувала, зрошуючи сльозами чоло, щоки, торкнулась руками його грудей.

— Цілий! Цілий! От і прийшов додому! — промовив Микула, поглянувши на хижу, яка ще глибше вросла в землю, на поламаний віз, що заріс бур'янами серед двору, на іржавий леміш рала, що стояв там, де він його й покинув, — під стіною хижі.

І чомусь, невідомо саме й чому, трапилось з ним те, чого він зовсім не ждав. З очей зірвалася, поповзла по щоках, прокотилася посивілою бородою й упала на траву велика зерняста сльозина.

— Не плач! — суворо сказав він Вісті. — Диви, — засварився вже він, — своїми сльозами всю твар мені змочила. — Він провів рукою по щоці й змішав свою сльозу з сльозами Вісти. — Ти краще скажи, як тут?

— Що повім? — відповіла вона. — Усе, як було. Де ти так забарився?

Він обернувся назад, ніби хотів оглянути пройдений шлях.

— Далеко був, — промовив глухо. — Ратоборствували ми... Тепер уже вороги сюди не прийдуть... От тільки князя нашого Святослава не стало...

— Чула! Ходімо до хижі, ходімо, Микуло.

І вони пішли — бігцем по схилу валу, повільніше — двором.

— Чула, чула, — говорила Віста. — Від багатьох чула про князя. І вже думала, аще князь поліг головою, то й ти біля нього кості склав.

— Ні! — скрикнув Микула. — Я живий, живий, Вісто!

Разом, дуже зігнувшись, бо двері за довгий час ще більше осіли, зайшли вони приступцями до хижі, зупинились одразу за порогом. У кутку тлів вогонь, червонувате його проміння осявало піл, темні стіни, кадь, у якій світилось кружальце води, порожні, перевернуті догори денцями корчаги, горнці.

Микула поволі рушив уперед, зняв з плечей торбинку й щит, одчепив од пояса меч, поклав зброю перед очагом, сам низько вклонився вогню й чурам, що під ним жили.

І хто знає, чи почули й пізнали чури Микулу, чи, може, свіжим вітром війнуло на очаг від

розчинених дверей, але вогонь у ньому враз ожив, забуяв, жовто-червоні язички піднялися над жаром.

— І як живе рід наш? — запитав, сівши біля очага, Микула.

— Усе, як було... Немає роду.

— А брати Бразд і Сварг?

— Бразд тепер не брат нам... Посадник княжий, новий терем поставив...

— Бачив... Добрий терем. А брат Сварг?

— Що Сварг? У старій його корчениці десятки холопів працюють, а ще одну поставив на шляху до Остра.

— А інші родовичі наші?

— Усе далі й далі люди від людей.

— Чому ж, Вісто?

— У кого земля й гривні, в того сила й правда, це тільки в нас нічого досі не було.

І вже тоді Віста запитала в Микули, поглядаючи на торбинку, що лежала на долівці недалеко від вогнища:

— А ти, Микуло, щось приніс?

Він не зрозумів навіть, про що вона запитусь.

— Ти про що говориш?

— Чи є в тебе в торбі, — задихаючись, запитувала вона, — гривні, золото, срібло, багатство?

Микула подивився на неї, ніби не впізнавав.

— Багатство? О так, маю, он воно в торбині.

— І можна мені взяти подивитись?

— Дивись, дивись!

Поспішаючи, вона схопила й розв'язала торбинку, заходилася все з неї викладати.

— Сорочка?.. Та вона ж уся в крові... А це ногавиці... Знову кров! А це що?! Якесь жито?

— Дань узяв, — посміхнувся Микула. —
Гречка це.

Віста розгублено опустила руки.

— А де ж... де ж, Микуло, — запитала вона, — золото, срібло?

— Не знаю, де воно, — тихо промовив Микула. — Не знайшов... — Трохи помовчавши, він додав: — Що багатство?! Он, у Києві бувши, шукав дочку нашу Малушу... її немає. Вісто! Навесні померла... у Дніпрі втопла... — Він узяв з торбинки кілька зерен гречки, кинув їх у вогонь. — За спокій її душі.

Віста заплакала так, як плачуть діти, — невтішно, навзрид...

5

Невдовзі побував Микула в брата свого Бразда, — Любеч невеликий, куди не руш — терема його не обминеш, не хотів би піти, так однаково княжий посадник покличе.

— Чув, чув, що повернувся ти з брані, Микуло, — одганяючи псів на воротях, говорив Бразд. — Що ж до мене довго не приходив? Загордився?

— Чого б то я став гордитись, брате? — відповів на це Микула. — І чим?

— А хто тебе знає? Ми — земляні люди, ти ж воїн... Проте ходімо до дому.

Разом зайшли вони до терема, де якраз топила піч жона Бразда Павлина. Микула привітався з нею, але малоговорка, завжди нібито сердита Павлина майже не відповіла на його вітання. Знадвору увійшли три сини Бразда — Гордій, Самсон, Бавило, і Микула навіть не пізнав їх — недавно були уноші, від землі не видно, а нині високі, жилаві, дужі, як і їх батько.

— Бачу, сини в тебе могутні, — промовив Микула. — Ростуть та й вирости вже.

— Аякже! — засміявся Бразд. — Так усе йде в світі — одні мруть, інші дорогу труть, одно загибає — нове виростає... А сини мої справді могутні.

— У батька пішли, — засміявся й Микула.

— А що ж, — згодився Бразд. — Мабуть, так і є, — в мене, в батька.

Сини недовго побули в теремі — вони, либонь, завжди тут з'являлись, коли хтось приходив до батька, — оборонити його, захистити. І зараз вони, побачивши, що до отця прийшов його

брат Микула, одразу вийшли, рідний дядько їм був нецікавий, зникла з терема й Павлина — брата Микулу не хотіла частувати.

— То де ж ти бував? — поцікавився Бразд. — Де ходив?

— Навіщо запитуєш? — махнув рукою Микула. — Сам знаєш, колись ти ходив на брань, нині побував я, а предки наші, брате, все життя не сходили з коней...

Нагадування про предків, либонь, не сподобалось Бразду, й він сердито махнув рукою:

— Не сходили з коней? Так це ж коли було?! А чого б я нині став сидіти на коні? А втім, скажи ліпше про себе, чув, що січа з ромеями була велика, ми тут такожде терпіли — давали князям воли, коні, жито всяке... і людей не одинажде давали...

— Дуже великі брані були над Дунаєм, брате, — зітхнув Микула. — Як і вистояли, — не знаю... Сукупно стояли — болгари й ми. Але вистояли — не посрамили Руської землі, лише втратили князя...

— Що ж, Святославу честь і слава, — спокійно сказав Бразд. — Маємо тепер Ярополка. Достойний князь, Святославич... На столі Київському сидить твердо, його слухає вся земля... А ти ж як, Микуло, служитимеш тепер у дружині Ярополка чи замість меча візьмеш рало?

— Мій меч ходить там, де вороги землі нашої, а тут, у домі отців, візьму рало.

— Що ж, — промовив Бразд, — робиш добре. Уже ми, люди княжі, тепер землю розсудим... А ти сам де думаєш з ралом ходити — на княжій землі чи на своїй?

— Де ж тепер земля княжа, а де моя?

— Як велить закон, княже завжди є княжим, що було Ольжиним, стало Святославовим, що було Святославове — суть нині Ярополче. А ти йди з ралом туди, де й раніше був.

— Перед бранню, — зітхнув Микула, — ходив я з ралом над Дніпром, у пісках.

— То й тепер сиди там. Княжі землі вище від Дніпра — там стоять і знамена⁸.

Брати помовчали, Микула збирався вже й іти.

— А чи не забув ти, брате, — сказав раптом Бразд, — що саме перед бранню брав у мене купу?⁹

— Купу в тебе? Але ж ти тоді сам говорив, що то купа не від тебе, а від князя. А я, брате, князеві Святославу служив, скільки мав сил, кров сукупно з ним за землю Руську проливав. Чуєш, Бразде, я в останню ніч перед смертю князя отак сидів з ним,

---

⁸ *Знамено* — княжий знак.

⁹ *Купа* — позичка.

говорив, і він мені дякував за все, за все, — то хіба ж я не одробив купи?

— Не знаю, що ти робив на раті і про що говорив з князем Святославом. Не знаю й того, яку дань золотом і сріблом привіз ти з брані... Що не моє, те не моє...

— Золото з брані? Послухай, брате, що ти говориш? Та невже ж і ти думаєш, що на брань я ходив заради золота і що заради нього стояв попліч із князем Святославом?

— А чого б то ти і йшов на рать?

— Якби-то ти знав, заради чого я ходив! — з біллю сказав Микула. — Але коли так запитуєш, і сам уже не знаю, чому пішов.

— Покиньмо про це, — суворо сказав Бразд.

— Брате!

— Я тобі не токмо брат, а й посадник княжий. В купу взяв ти у мене коня, жита три четверики, нове рало... Роблю милість, як велить князь Ярополк, — за той час, що був на раті, уроку не візьму, а повесні мусиш повертати купу, не зумієш одразу — платитимеш оброк, не станеш повертати купи, не приробиш оброку — холопом станеш на княжому дворі.

Микула мовчав.

— І не гнівайся на мене, брате, — промовив Бразд. — Руська земля не така нині, як допреже. Князь князеві вже не брат, хоч і одного вони роду,

що ж робити нам, простим людям? Хто вміє — приробить, хто незугарний — усе втратить... Так каже князь, так велить і Бог.

Микула пильно подивився на брата.

— То ти християнин?

— Християнин, — гордовито відповів Бразд. — А хіба моя віра гірша від твоєї? Побачимо, брате, як допоможуть тобі твої боги?!

6

Пішов Микула і до брата Сварга. Ішов з важким серцем — після зустрічі з Браздом він усе згадував ніч після похорону батька, коли лишились вони — три сини Анта — в батьківській хижі і коли обидва брати — і Бразд, і Сварг — брали його за груди, вимагали ділити спадщину. Ні, що Бразд, що Сварг — не друзі йому, вік би не йшов до них, але хіба обминеш у Любечі терем посадника чи корченицю?

Проте брат Сварг зустрів Микулу зовсім не так, як Бразд. Уже здалеку, прямуючи через вигін до корчениці під лісом, побачив Микула брата. У нього все було, як і колись: чорна від кіптяви корчениця стояла біля самого лісу, над нею вився синій димок, десь усередині гупали два молоти, брат Сварг щось шукав серед різної кузні надворі.

Він здалеку побачив людину, що повільно йшла до корчениці, приклав руку до чола, придивився.

— Невже Микула? — промовив Сварг, коли той наблизився.

— Він і є! — одказав Микула.

— Чолом тобі, брате, чолом, — радісно промовив Сварг і швидко ступив назустріч брату, обняв його, навіть почоломкався.

Микула одповів на його чолобитню і сам обняв, поцілував брата, проте, правду кажучи, був дуже здивований, цілував Сварга холодними устами.

— Ходімо ж до дому, брате Микуло! — говорив Сварг. — Дай подивлюся, який ти став. Диви, ей-ей, ти став набагато кращим, якось вирівнявся, ніби помолодів! Ні, брате Микуло, ти справді тепер — як дружинник княжий.

Корчениця брата Сварга тільки здалеку здавалась такою, як була. Насправді ж до неї ззаду добудовано було тепер кілька клітей, поряд з корченицею з одного боку Микула помітив землянки, біля яких повзали голі діти, ще кілька землянок було з другого боку, а в самому лісі, сховавшись від людського ока, височів обгороджений гострим околям терем, де, почувши чужого, валували пси. Це було нібито гніздо в лісі, не один Сварг жив тут, а багато людей.

Вони й виходили — два кузнеці виринули з чорної пітьми корчениці — старі, чорні від диму, з висхлими блідими обличчями, з дверей виглядало кілька хлопців — також худющих, блідих, із землянок вилізали й дивились жінки.

— Бачу, пізнаєш, — говорив Сварг. — Працюємо, Микуло, що поробиш, колись кували мечі, а тепер рала, колись був сам, а нині людей на поміч кличу. Скільки тієї кузні треба переробити, а літа не ті, сам, скільки не бийся, всього не переробиш. Та чого ми стоїмо, ходімо до терема, там і поговоримо.

Проте до терема нелегко було досягнути, бо тільки Сварг відчинив ворота і зайшов на двір, до них кинулись величезні пси.

— А згиньте, прокляті, згиньте! — заволав Сварг, схопив якийсь дубчак, кинувся на псів, але один із них все ж устиг приловчитись, підскочив до Микули, люто клацнув зубами й одірвав шматок ногавиці.

— Ну й пси! — говорив Сварг у сінях, куди ледь пробивалось через загразоване віконце проміння. — Аки звірі, ей-ей, аки звірі. Та чого ж ти стоїш, ось сюди, сюди йди, брате Микуло.

Вікна в теремі Сварга також були загразовані, там був не очаг, а піч, великий стіл, а на ньому корчага з вином, хліб, усяке зілля.

— То як же ти, брате? — запитав Сварг, коли вони сіли до столу.

— Я? — щиро здивувався Микула. — Що мені? Яким вийшов з села, таким і повернувся.

Сварг поставився до слів Микули не так, як Бразд, вони його не здивували.

— Так я і знав! — промовив він. — Не там була брань, де ти ходив...

Микула здивовано подивився на брата.

— Є й нині, — посміхнувся Сварг, — і хозари, і булгари, і печеніги, і ромеї, і сваримось ми з ними всіма, але найтяжча брань тут, у землі нашій, людина йде на людину.

— Хто ж іде і супроти кого? — тихо запитав Микула.

— Оці, — відповів одразу ж Сварг, — Кожема в Острі, Бразд у нашому Любечі і ще багато таких, як вони, взяли в князів і один у одного всякі пожалування: землі й ліси, озера й гони на ріках — усе в їхніх руках.

Микула щиро здивувався, що нині Сварг став ворогом Бразда, і той одразу це помітив.

— Не дивуйся, не дивуйся, Микуло, — сказав він. — Ти думаєш, чого це Сварг нарікає на Бразда, адже є в нього терем, корчениця, на його дворі працюють смерди? Але, — із жалем крикнув Сварг, — у мене немає того, що має Бразд: земель і лісів, а без них людина ніщо!.. Корчениця, —

замислився він, — о, я думав колись, Микуло, що коли маю корченицю, то маю все — золото, срібло. Проте я забув, що до корчениці треба мати ще й руду, ліс, дерево. Та й чого, скажи, я став би про це думати, адже береги Дніпра, де брав руду, ліси, де стояло древо, — це було моє, твоє, людське. Аж кинувся я брати в берегах руду, а там знамена... Чий береги? — князя, Кожеми, Бразда... Кинувся я в ліс — знамена. Чий ліс? — князя, Кожеми, Бразда. Отак князі, Кожема та Бразд обігнали мене, все собі та й собі, а мені... Пам'ятаєш, тієї ночі, коли ми ділили батьківську спадщину, Бразд говорив: «Візьми, брате Сварг, усяку кузнь, ти ж її полюбляєш...» Я й узяв кузнь, кую тепер, а всі багатства в Бразда.

Микула розгонисто й голосно засміявся.

— Ти чого смієшся? — запитав у нього Сварг.

— Як же мені не сміятись, — відповів одверто він, — прийшов, походив по Любечу, думав, що тільки я виродок з роду, а що ти, брате Сварг, живеш у згоді з Браздом...

— Ні!.. — вдарив по столу кулаком і крикнув Сварг. — Братів нині вже немає, багатий багатому нині також ворог.

— Бачу! — з гіркотою сказав Микула. — Троє було нас у батька Анта, і двоє досі йшли проти одного. Нині ж усі троє стали вже ворогами...

— Не говори так! — перебив його Сварг. — Хто ж є твій ворог?

— Купу я до брані взяв у Бразда, думав, що кров'ю сплатив її. А він каже: «Віддай!» Чим же я йому купу цю віддам?

— Ха-ха-ха! — засміявся Сварг. — А ти йому купи не віддавай!

— То тоді я стану обельним холопом у брата.

— А яку ти брав купу в нього? — поцікавився Сварг.

— Коня, рало, три четверики жита.

Сварг, що ворушив устами в той час, коли Микула перелічував, одразу сказав:

— Дві гривні кун і п'ять резан...

— Не розумію, — промовив Микула.

— Зате я розумію, — сердито сказав Сварг.

Він устав, пішов у кліть, довго там чимсь бряжчав, повернувся і поклав на стіл чотири золоті зливки і десяток різаних шматочків срібла.

— Візьми, — сказав Сварг.

— Нащо?

— Дві гривні кун і п'ять резан віддай Бразду.

— Почекай, Сварг! Як же це так, що ти даєш мені оці гривні й резани?!

— Я тобі нічого не даю, а тільки позичаю. Ти мене не бійся, не бійся, — поклав на плече Микули свою руку Сварг. — Прийдеш до мене, допоможеш, щось зробиш...

— Ні, — відповів Микула. — Чи в тебе, чи в Бразда купа — однаково... Отепер я бачу, куди нас завела брань...

7

Микулі приснився батько Ант. Це було так просто і звичайно. Микула часто бачив уві сні батька Анта. Той вів з ним бесіди, щось радив, проти чогось застерігав, і Микулу це не турбувало, отже, душа батька — старійшини роду Анта, думав він, не пішла, як і душі всіх пращурів, з хижі, а живе під вогнищем, в пізню годину ночі прокидається, літає над вогнем і по хижі, розмовляє з Микулою. Він не бачив нічого дивного в таких снах, а радів навіть, що душі пращурів його не забувають.

І цієї ночі Микулу стурбував не сон. Поговорила душа Анта й пішла. На вогнищі червоно тлів жар, з п'ятьми на стіні виступали почеплені на кілочках меч, щит, лук. Загорнувшись у потерте хутро, на помості спала Віста. В хижі було тихо, спокійно. Спати, тільки спати!..

Але неспокійно було на душі в Микули. Він довго сидів, почухався, ліг, пробував заснути — і не міг. Тоді Микула обережно, щоб не збудити Вісту, підвівся з помосту, постояв над вогнищем, а там тихо, босий, у сорочці та ногавицях пройшов по

долівці, одчинив двері, вийшов надвір. Чому так сталось, хто знає, але Микула якийсь час постояв серед двору, а далі пішов, пішов, видерся на вал городища, рушив до рядових могил, під якими спочивали старійшини роду Ант, Уліб і далекий прапрадід — старійшина-витязь Воїк.

Була тепла ніч, високо вгорі висів на небі місяць, він уже щербився — Перун із тризубцем у руках наступав на духів пільми, на злі сили, — край місяця ніби присипаний попелом.

На землі було тихо, в зеленкуватому промінні місяця темнів, як довгий ряд бортневих колод, Любеч, там не горів жодний вогник, з лівого боку широкою підковою чорнів ліс, десь серед дерев блимав вогник у корчениці брата Сварга, звідти ж долітали удари двох молотів — все кує й кує Сварг лемеші, мечі, лемеші, мечі...

По праву руку від Микули линув Дніпро. Микула аж зітхнув: дивно чудовий був у цю пізню годину ночі Дніпро — повноводий, могутньоострумний, широкий, голубий у місячному промінні. Десь серед ночі почувся удар і сплеск, либонь, скинувся сом, недалеко на рівному плесі щось зарябіло, там виринають з глибин, зупиняючись табунами, дивляться крізь товщу вод на місяць величезні рибини. Води дніпрові линуть і линуть між берегів, темні ліси стоять над ними, у туманах далина.

Не тільки Микула дивиться на цей дивний світ, серед ночі він побачив і витязя їхнього роду — старійшину Воїка. Він стояв — закам'янілий воїн у шоломі, броні, з мечем біля пояса — тут, над Дніпром, на могилі, так давно, що не тільки ноги, а й руки вросли, в'їлися в землю, весь обрис травною, зеленкуватий мох, затуляючи всі шпори в камені, обволік, як платном.

Тільки обличчя воїна було чисте, таке, мабуть, як і в живого і яким витесали його колись майстри-каменярі, — широко розплющені очі, брови, як стріли, великий, широкий на кінці ніс, товсті, випнуті уста, — такий він дивився віки й цієї ночі на Дніпро, затоки, луки, ліси. І Микула навіть зрадив, що дивиться на чудовий світ разом з древнім витязем-старійшиною.

Розділ другий

1

Василевс¹⁰ Східної Римської імперії Іоанн Цимісхій хворів довго й тяжко. Відтоді як він повернувся з далекого походу в Азію, страхітлива

---

¹⁰ *Василевс* — імператор.

невблаганна хвороба руйнувала й руйнувала його тіло, імператор не міг їсти, втратив сон, висох. Дивно було, як він ще й досі живе на світі.

Від імператора майже не відходила жона його василіса Феодора, проедр¹¹, постільничий Василь, не виходив з Великого палацу дні й ночі. До імператора приводили кращих лікарів Константинополя, їх везли з далекої Сирії, Венеції, Амальфі, проте вони не могли виявити причини хвороби імператора, а відтак не знали, якими ліками й знадоб'ями його лікувати.

Один тільки лікар — це був славетний Уне-Ра з Єгипту, — здавалося, розгадав таємничу хворобу імператора. Оглянувши висхле, кістляве тіло Іоанна, він довго розпитував, коли імператор почув себе недобре, що в нього болить...

— О, я розумію... — прошепотів лікар Уне-Ра.

Проте, піймавши на собі погляд проедра Василя, що стояв біля ложа імператора, він знітився й замовк. Звичайно, тут не годилось говорити про хворобу.

Пізніше, коли вони залишилися один на один з проедром Василем, той запитав:

— Ти, лікарю, знаєш, що це за хвороба?

---

¹¹ *Проедр* — перший міністр.

— Так, — відповів лікар. — Очі, печінка, серце, колір шкіри підказують мені, що імператору дали...

— Чому ти замовк? — зашепотів проедр.

— Імператору Іоанну дали отруту гадюки, яка водиться тільки в одному місці — в Єгипті, у верхів'ях Нілу.

— Ти божевільний... Константинополь і Ніл... Хто й коли міг дати таку отруту імператору?

— Не знаю, — низько вклонився лікар Уне-Ра. — Я говорю тільки те, що бачу й знаю.

— Прокляття! — скрикнув проедр Василь. — Та невже ж немає ліків, які б припинили дію тієї отрути?

— Я знаю такі ліки, — тихо відповів лікар Уне-Ра.

Тоді проедр ступив уперед, схопив лікаря за руку й сказав:

— Якщо вони є, їх треба знайти і вжити одразу, негайно. Я, чуєш, лікарю, обіцяю тобі велику нагороду. Ти будеш патрикієм імперії, ти одержиш усе, все, що захочеш, тільки врятуй василевса.

Лікар залишив Великий палац. Він думав тепер лише про ліки, готував їх і, може, вилікував би імператора Іоанна, але наступної ночі, коли повертався додому на тиху вулицю біля Золотого Рогу, на нього біля самого будинку напали й

пройняли ножами кілька невідомих, що одразу ж зникли. Єдиний лікар, що вгадав хворобу й міг ще врятувати життя імператора Іоанна, сам пішов у небуття, і це зробив проедр Василь, який власними руками дав імператору отруту в час походу під горою Олімп.

Імператор Іоанн знав, що він дуже тяжко хворий. Проте така вже природа людська, а імператорська й тим паче, — Іоанн Цимісхій не хотів, не вірив, що незабаром покине цей світ.

Правда, він говорив усім навкруг, що, либонь, по мре, швидше велів будувати в Константинополі на Халці храм во ім'я Христа Спасителя, коли ж йому доповіли, що храм цей закінчують, то велів покласти там привезене ним з Палестини волосся з голови Іоанна Предтечі й приготувати там же мармурову гробницю для брєнного свого тіла.

Але все це були тільки пусті слова — Іоанн хотів, щоб живі дбали про нього, молились, благали Бога, що ж до самого Бога — вважав, що ще один храм йому не завадить.

Цимісхій вдався й до інших заходів — маючи незчисленні маєтки в усіх фемах¹² імперії, він велить один із них — невеликий, під Константинополем, — продати, а одержані гроші

---

¹² *Феми* — області.

роздати нищим людям, особливо тим, що страждають від падучої хвороби. Іоанн Цимісхій робить це навмисне — божевільні ходять по Константинополю, падають, волають, моляться за одужання всемогутнього Іоанна.

Згадує Цимісхій ще про одно. З патріархом Антонієм, якого він сам колись вивіз із Студійського монастиря й висвятив на соборі в Константинополі, в нього склались недобрі стосунки: воюючи в Азії, Цимісхій змушений був позбавити духівництво багатьох пільг, через що Антоній запалився жагучою ненавистю до Іоанна.

Тепер Цимісхій звелів привезти в Великий палац не патріарха, а єпископа адріанопольського — Миколу; довго був з ним один на один, як усі говорили, а єпископ ствердив, висповідався в своїх гріхах, благав єпископа бути посередником між ним і Богом.

Так діяв Цимісхій і так нібито готувався до смерті. Але коли починалася ніч, він непокоївся, кликав жону Феодору, проедра Василя, не відпускав їх від себе, благав їх шукати рятунку, перемогти хворобу, прагнув вирватися з її лабетів, жити, жити!

Василіса Феодора весь час була з ним — перевертала разом з слугами на ложі, напувала, давала знадоб'я, яке навівало сон, зволожувала оцтом чоло й уста. Але вона сама почувала себе

недобре, страждала від печінки, часом не могла вийти з кітону. Тільки проедр — паракимомен Василь — не залишав тепер Цимісіях.

В одну з ночей Іоанн довго мовчки лежав на своєму ложі, слухав, як за стінами свистить осінній вітер, дивився на мусії¹³ колишніх імператорів, що з молитовниками в руках, з піднятими вгору очима змальовані були навкруг усіх стін спочивальні.

— І є одно, що не дає мені спати, одужати, жити, — раптом пролунав у тиші спочивальні його голос.

Проедр Василь, що сидів у цей час недалеко від ложа й, склепивши повіки, спочивав, схопився й запитав:

— Ти про щось говориш?

— Я говорю про те, — відповів Іоанн, — що ніхто не хоче й не може допомогти мені у Великому палаці.

По безбородому обличчю проедра Василя пробігла ледь помітна посмішка.

— Але чому ти забув про мене? — запитав він. — Правда, я розумію, зовсім недавно біля гори Олімпу ти говорив, що я не дбав і не дбаю про тебе, що я обдурював і зраджував тебе.

---

¹³ *Мусії* — мозаїки.

— Проедре! — прохрипів Іоанн. — Це були несправедливі слова, і я вже сказав про це. Я вірю тільки тобі, бо інакше збожеволів би в цій спочивальні.

— Спасибі тобі, василевсе, — схилив голову Василь.

— І ще я вірю одній людині в світі, — продовжував Іоанн, — яка не допустила б, щоб я так хворів і страждав, яка могла б вирвати мене з лабетів смерті, але яка, на жаль, перебуває зараз далеко від Константинополя.

— Ти про кого думаєш?

— Я говорю про Феофано, яку ми вислали в далеку Вірменію.

Проедр мовчки стояв перед імператором.

— Я звик вгадувати твої думки, — сказав він, — знав, що ти захочеш бачити Феофано, бо справді вона єдина може підвести тебе з ложа, через що давно послав у Вірменію дромон¹⁴.

— Ти добре зробив, проедре. Я хочу бачити Феофано, тільки вона з'явиться в Константинополі.

---

¹⁴ *Дромон* — великий корабель.

Проминуло шість років відтоді, коли Іоанн Цимісхій після вбивства Никифора Фоки за вимогою патріарха Полієвкта вислав Феофано на острів Прот у Пропонтиді, а ще пізніше, коли вона втекла звідти й сховалась у соборі Софії, вислав, за власним уже розсудом, у далеку Вірменію.

Імператор Іоанн додержав слова — усі ці роки Феофано жила у Вірменії, в городі Ані¹⁵, як справжня василіса, мала палац, багатьох слуг, скарби. Разом з нею жили спочатку й обидві її дочки — Зоя й Анна. На десятому році менша її дочка Зоя померла, і з нею залишилась одна Анна.

Феофано була такою ж, як і у дні молодості, — завзятою, упертою, жорстокою, в свої тридцять п'ять літ вона лишилась чарівною, красивою, як і раніше, роки, здавалося, обминали її, на гарному, рівному, як мармур, обличчі не було жодної зморшки, очі так само блищали під рівними тонкими бровами, уста пашіли, витонченим рукам її, персам, усій постаті могли б позаздрити самі богині.

Однаковим лишилося й серце Феофано — рік за роком у ньому збиралась образа, жадова помети,

---

¹⁵ *Ані* — столиця Вірменії.

ненависть до Іоанна Цимісхія, до проедра Василя, з яким, либонь, була зв'язана більше, ніж з Іоанном, бо з ним заподіяла смерть свекру своєму Костянтину, чоловіку Роману, Никифору Фоці, разом вони клали корону й на голову Іоанна Цимісхія.

І Феофано готувалася до боротьби з ними — тут, в Ані, вона часто навідувалася й стала другом царя Ашота, приймала в себе вдома й сама була бажаною гостею багатьох ішханів¹⁶, раз і другий їздила в Грузію, де говорила з царем Давидом, азнаурами¹⁷. Феофано знає, що робить, — у Грузії й Вірменії безліч людей ненавидять Візантію, яка прагне поневолити їхні землі, і Ашот, і Давид — вороги імператорів ромеїв, але мати малолітніх Василя й Костянтина, яку вигнали з Константинополя, може стати їх щирим другом. Впливає й краса Феофано, боже, до чого чудова ця вдовиця василіса!

Не забуває Феофано ще одного — недалеко звідси, в Каппадокії, підіймали повстання проти Іоанна брат Никифора Фоки Лев і син його Вард; нині Лев живе осліплений в Амазії, Варда

---

¹⁶ *Ишхани* — аристократія, знать (*вірм.*).

¹⁷ *Азнаури* — дворяни (*груз.*).

постригли й вислали в монастир на острові Хіюсі. Феофано цікавиться Вардом Фокою, зустрічає в Ані його прихильників — усе в цьому світі може знадобитись!

Одягнутий у чернечу рясу Вард Фока, одержавши першу звістку про Феофано, яка живе в далекій Вірменії, ожив духом. Вард Фока добре пам'ятає свою тітку. Ще в Константинополі, зустрічаючи Феофано, він божеволів від її краси. Чернець Вард, що змушений нині проводити час у постах і молитвах в монастирі на острові Хіюсі, почувши здалеку клич Феофано, готовий зробити все, що вона звелить.

У Константинополі також пам'ятали про Феофано. У Вірменії вона одержала від проедра два пергаменти з побажанням доброго здоров'я й щасливого повороту до Константинополя. Проедр Василь думав, діяв, підбадьорював Феофано.

І от з Константинополя прибув дромон. У руках Феофано опинився ще один, і найдорожчий, пергамент. Проедр Василь велів їй негайно повертатись до столиці імперії.

Була пізня осінь, коли дромон Феофано одірвався від берегів Вірменії й поплив на захід. Перед ними був далекий шлях, у Понті Евксинському в цей час лютували страшні бурі, горами ходили хвилі, віяли холодні північні вітри.

Навіть бувалі мореходці-ромеї боялись вирушати в небезпечну путь.

Феофано ж не зважала ні на що. Зухвала й завзята, вона ніколи й нічого не боялась, не лякало її й тепер море. Разом з дочкою Анною зійшла вона на дромон, спустилась в трюм, де можна було сховатись від вітру й дощів, терпляче сиділа там, поки важкий дромон, стрибаючи на хвилях, посувався під південними берегами Понту. Втім, мореходці-ромеї боялись у цю пору скелястих берегів, де на каміннях дромон міг розбитись в тріски, — вони йшли далеко в морі, звідки вряди-годи, коли розсіювались хмари й виглядало сонце, видно було ген-ген на півдні гори Азії. Так минали дні й ночі, позаду лишились Сіноп, Амастрида, Іраклія, дромон наближався до Константинополя.

Іноді, коли була краща година, Феофано з дочкою виходили на палубу, дивилися вперед — на захід, поглядали на північ. Там над самим обрієм висіли важкі, темно-сірі, схожі на звалище скель хмари. Раз за разом товщу цих хмар прорізували гострі сліпучо-білі стріли блискавиць, відблиски яких тривожно грали на темно-синіх високих роздратованих хвилях, ще пізніше звідти долітала луна далекого грому.

— Ти чого тремтиш, мамо? — запитувала перелякана дочка Анна.

— Там, — відповіла Феофано, стискуючи плечі дочки, — над Евксинським Понтом лежить страшна земля — Русь, мешканці якої дикі, жорстокі люди. Вони живуть у норах, їдять сире м'ясо, не вірять у Христа, моляться своїм дерев'яним богам. І вони завжди, завжди були нашими ворогами, ішли на імперію, їхні кагани стояли під самими стінами священного нашого Константинополя.

— Але зараз вони не йдуть на нас?

— О ні, дочко, — посміхнулась Феофано. — Іоанн Цимісхій достойно провчив їхнього кагана Святослава, он там, за цим морем, на березі Дунаю, він наголову розбив його. Треба тільки стерегтись їх надалі, завжди.

Маленька дівчинка не могла збагнути всього того, що їй розповідала мати, вона зрозуміла тільки одно, останнє, — що русів треба стерегтись, і тому вона просто, по-дитячому й запитала:

— А до них далеко, мамо?

— О так, — уже засміялась Феофано, — туди, до нашого города Херсонеса, що лежить край Русі, треба плисти морем багато днів і ночей, а до самого їхнього города Києва їхати ще місяці.

— Це справді дуже далеко, — засміялась і дівчинка. — Я не боюсь їх, — закінчила вона зухвало.

Хіба могла дівчинка Анна знати, що промине багато літ і вона поїде до далекої Русі, потрапить у Херсонес, а далі в Київ? У цю годину безмежне море і важкі хвилі заступали далекий обрій, Русь. Дромон колишньої василіси Феофано з туго нап'ятими вітрилами летів далі й далі на захід.

3

Ніхто в Константинополі не бачив, як однієї темної ночі дромон з Вірменії проминув Сотенну вежу й став у Золотому Розі, поклав якір у його кінці — напроти Влахернського палацу, — як пізніше до цього корабля під'їхали й знову повернулись до Влахерна кілька легких лодій.

На одну з них зійшла жінка з дівчинкою. Скопці, які непорушно стояли вздовж бортів, грєбці, що одноманітно, намагаючись не шуміти, підіймали й опускали в чорну воду свої весла, — всі вони не знали, що за жінка в темному одязі й з темним покривалом на голові спустилась з дрмона й сіла в їхню лодію. Коли лодія перетинала Золотий Ріг, жінка не витримала й на якусь мить одкинула з голови покривало — світло від вогнів Константинополя відбилося в очах, впало на бліде чоло, стиснуті уста Феофано.

Вона одразу опустила покривало. Близько був берег. Ніс лодії розрізав ринь. Впала походня. Чийсь

руки підхопили Феофано, її повели до стіни, у вузький і довгий прохід, де було холодне й вологе повітря, через сад, де терпко пахло пізніми осінніми квітами, кам'яними східцями й переходами, де звуки лунко одбивались під склепінням, завели до палат, де панувала півтемрява.

— Привіт тобі, василісо!

Покривало впало з голови, й легке зітхання вирвалося з уст Феофано. Василіса — о, як давно не чула вона цього слова, як багато промовило це слово в устах всемогутнього проедра Василя, тут, у Константинополі!

Він ступив до неї ближче й узяв її за руку. Тепер вони стояли одне напроти другого — скопєць, проедр імперії, й Феофано — колишня василіса, а нині — жінка в темному покривалі.

— Ти така ж, як і колись, Феофано, — промовив проедр Василь. — Ти була й нині є найкращою жінкою світу. Скинь з своєї голови цей чорний саван.

— Скажи мені, де я зараз опинилась і що сталось?

— Зараз ми у Влахерні, де нас ніхто не може ні бачити, ні чути. Поки що нічого не сталось. Ти, напевне, дуже стомилась після далекої дороги. Уявляю, як неспокійно зараз у Понті Евксинському. Але все це позаду, далеко. Ти житимеш тут, у Влахерні, з тобою буде й дочка. Може, ми сядемо?

Ось на столі вино. Ти хочеш їсти? Тут є з чого вибрати. Пий, їж, Феофано, тобі це так потрібно після далекої дороги.

— А за кого ж пити? — посміхнулась Феофано і, сівши до столу, взяла келих з вином.

— Він помирає, — сказав проедр, — скоро, либонь, кінець.

— Яка в нього хвороба?

— Ти знаєш, Феофано.

— Мій порошок з Єгипту?

— Так, він.

— Ця отрута діє дуже швидко.

— Я тримав порошок кілька років, і він, напевне, втратив силу. Крім того, Маленький¹⁸ виявився дуже міцним. Він подихає вже півроку, й тільки тепер йому скоро кінець.

— Для чого ж ти кликав мене?

— О Феофано, нам треба зробити дуже багато. В імперії неспокійно, на півночі збирають сили болгари, в Малій Азії спалахують повстання за повстанням.

— Тепер я добре знаю Малу Азію, — посміхнулась Феофано. — Це — справжній вулкан, який кожної години може вибухнути: Сирія, Месопотамія, Каппадокія, а за ними — араби...

---

¹⁸ *Цимісхій* — маленький (вірм.).

— Бачиш, тобі достеменно все відоме! І в Константинополі неспокійно.

— Я розумію й знаю все це, — холодно сказала Феофано. — Але що мені до цього?

— Це моя й твоя справа, Феофано. Іоанна скоро не стане...

— І що? Ви пожинаєте те, що посіяли. Іоанн має нині порфірородну жону Феодору, і після його смерті вона по праву сяде на Соломоновім троні, її патріарх благословить.

Проедр посміхнувся.

— Не тільки Феодора, є й інші, що хотіли б посісти Соломонів трон. Нашу константинопольську знать, — це тобі, напевне, зрозуміло, — не влаштовують ні Феодора, ні — ти не ображайся, Феофано, — ні твої сини, вони мріють про імператора-полководця, який повів би легіони проти болгар і Малої Азії.

— І кого вони приготували?

— Мені здається — Варда Скліра. Ти добре його знаєш — він був полководцем Никифора Фоки, Іоанна Цимісхія, і тепер, либонь, сам хотів би посісти їх престол.

— Варда Скліра я знаю, — промовила Феофано. — Що ж, він блискучий полководець і, певне, буде непоганим імператором.

— І це говориш ти, Феофано, мати Василя й Костянтина? Та невже ж ти не розумієш, що ні

Феодора, ні Вард Склір не допустять у Золоту палату ні синів твоїх, ні тебе?!

— Вони не допустять тебе, — засміялась Феофано. — Говори правду, проедр!

— Так, вони не допустять, виженуть із Великого палацу тебе, синів твоїх і мене також, — згодився проедр.

— Тепер ти мені подобаєшся, Василю, — поглузувала з проедра Феофано.

— А мусить бути так, — встав і ступив близько до Феофано проедр, — коли Іоанн Цимісхій помре, на престолі сядуть твої сини, поряд з ними як регентша й соправительниця, а справді як повновладна василіса повинна сісти ти. Я ж, — проедр благально подивився на Феофано, — буду тим, ким і був, — вашим, твоїм паракимоменом, проедром.

Феофано так хвилювалась, що їй важко було дихати. О, які величні обрії відкривались перед нею! Вірити своєму щастю, повірити проедру чи ні? Стільки вже разів він обдурював її й людей, що звірялись на нього! Але ні, ні, на цей раз він не може брехати й обдурювати. Василь і Костянтин по праву сядуть на трон, вони й зараз соцарствують з Іоанном.

— Отже, треба прибрати Феодору й Скліра? — суворо сказала Феофано.

— Так, Феофано, обох... Я домігся того, що Іоанн хоче побачитись і говорити з тобою. Коли ж ти будеш у нього, то зумієш все зробити. Що ж, василісо, — підняв він келих, — може, ми тепер вип'ємо за наше щастя й успіх?.. — Він помовчав і кінчив: — Та ще за те, щоб Іоанн швидше зайняв своє місце в гробниці на Халці в храмі Христа Спасителя!

— О ні, — вона підняла келих і зухвало, хижо засміялась. — Я вип'ю за те, щоб Іоанн ще пожив... доки ми не закінчимо своєї справи.

4

Феофано нелегко було потрапити до Великого палацу, ще важче опинитись у спочивальні Іоанна, але в проедра скрізь — і біля Слонових воріт, і на терасі Дафн, і в самому кітоні — стояли свої люди; у чорному одязі й капелюсі з струсевими перами, з мечем біля пояса, як етеріот¹⁹, разом із сторожею другої зміни пройшла до Великого палацу, там її повів переходами начальник етерії Пеон, у кітоні вона скинула одяг етеріота, капелюх, меч.

Феофано разом з проедром Василем зайшла до спочивальні у Великому палаці, де жила раніш

---

¹⁹ *Етеріот* — охоронник.

могутньою василісою за імператорів Романа й Никифора Фоки і де тепер були василевсами Іоанн і Феодора.

Вона навіть затремтіла, побачивши після багатьох літ знайомі стіни спочивальні, намальовані на них постаті імператорів колишніх — з молитовниками в руках, піднявши очі вгору, вони йшли і йшли кудись, як раніше, так і тепер. Побачила вона й пізнала срібні світильники, що стояли під стінами, темні із золотою ниткою занавіски на вікнах і дверях, ложе в кутку, — о, Феофано знала це ложе, на ньому спочивали імператори Роман, Никифор і Феофано з ними.

Зараз на цьому ложі лежав Іоанн Цимісхій — той, що вбив тут, у цій спочивальні, імператора Никифора Фоку, той, що присягався в любові, а пізніше зрікся Феофано.

Вона навіть не пізнала його. Це був не той Іоанн, колись міцний, жилавий, дужий, якого вона обнімала й цілувала, який тут задовольняв її ненаситну пристрасть.

На ложі лежав кістяк Іоанна, на білому простирадлі витягнуті були висхлі, темні, скручені хворобою руки, вражала голова — облісіла, з вогняно-червоною бородою й вусами, між якими видно було зуби, далі загострений ніс, темні очі, що вогниками блищали в глибоких западинах.

— Іоанне! — голосно промовила вона. — Вітаю тебе, василевсе!

— Феофано! — глухо прозвучало в спочивальні.

Щоб не заважати їхній розмові, проедр Василь зробив рукою знак, що стоятиме одразу за дверима, й вийшов із спочивальні.

— Ти мене, либонь, не пізнала, — промовив Цимісхій. — Відтоді як розбилось... як я розбив дзеркало, я не бачив і не хочу бачити свого обличчя. Скажи, я дуже змінився, я дуже страшний, Феофано?

Вона пішла вперед і зупинилась близько від його ложа.

— О ні, — сказала Феофано. — Ти — хворий і змінився, але не страшний.

— Проклята хвороба! — хвилювався він. — Ніхто її не знає, а вона мучить, виснажує моє тіло й душу. Я вже втратив усі сили.

Він помовчав і, важко віддихуючи, все дивився й дивився на неї — таку ж чудову, як і колись, незрівнянно красиву Феофано.

— Спасибі, що ти приїхала. Я дуже ждав тебе. Проте ти ніби гніваєшся на мене? Ти, мабуть, не можеш забути ночі в Софії, коли у нас сталась остання розмова й коли я сам порадив тобі виїхати до Вірменії.

— Не порадив, а вислав, — не стрималась Феофано.

— Так, так, вислав; того вимагали обставини.

— Я згадую ніч у Софії, — промовила Феофано, — і не винувачу тебе. Ти зробив тоді так, як змушували обставини. Але ти не зважив, хто твій друг і хто ворог, ти зрадив Феофано і тепер розплачуєшся за це. Та я все забула, любила тебе й люблю, варто було тобі мене покликати — і я через весь Понт примчала до Константинополя, пробралась сюди... Тільки для чого, для чого, Іоанне?

Він безпомічно озирнувся по спочивальні.

— Як же я міг тебе не кликати? Адже я залишився сам-один.

— Ти залишився один ще тоді, коли ми бачились з тобою в соборі, в Софії. Пригадуєш, ти сам говорив про це.

— Пригадую все, ніби це трапилось учора. Так, я тоді вже був один, а потім війна з Святославом, походи в Азію, страшна, невідома хвороба.

— Ти захворів, Іоанне, тільки через те, що біля тебе не було мене. Я б цього не допустила, одвела б ворожу руку.

Вона сіла на ложе зовсім близько від Цимісхія, бачила перед собою його неспокійні, злякані очі.

— Ти думаєш, хтось міг це зробити навмисне?

— Не тільки міг, а й зробив.

— Але хто? Невже він? — Іоанн кивнув на двері, за які вийшов проедр.

— Ні, — одразу ж відповіла Феофано. — Я не знаю людини, яка б тобі служила так вірно, як він.

— Тоді хто, хто? Адже я захворів не тут, а в далекому поході. Це почалося вночі... біля гори Олімпу, де я був тільки з проедром.

— Є отрути, які діють не одразу, а через певний час і довгі роки...

— А далі? — Він схопив Феофано за руки. У нього були холодні, висхлі, кістляві пальці. — Феофано! Чому ж ти мовчиш? Ти хотіла сказати, що далі кінець, смерть?

Феофано гладила теплими пальцями його холодні руки.

— О ні! — впевнено відповіла вона. — Проти кожної отрути є ліки. Треба тільки дізнатись, що саме могли тобі дати. Я певна, що зуміла б це розгадати і вилікувати б тебе.

— Спасибі, що ти мене підтримуєш, Феофано. Але треба взнати, хто міг дати цю отруту, бо цей чоловік може дати її ще раз і ще раз.

— Чоловік або жінка, — коротко процідила Феофано.

Він пильно з западин свого черепа дивився на неї.

— Ти думаєш, що це жінка?

— Жінка і чоловік.

— Феофано! Скажи мені правду.

— Гаразд, я скажу правду, якою б жорстокою вона не була. Феодора... я чула про неї ще у Вірменії, а тепер і в Константинополі, — це твій ворог; але багато говорять і про Варда Скліра, він навіть тримає тут свої легіони. Феодора і Склір — для них це було б непогано.

— Який жах! — говорив він. — Нікчемна Феодора! Розумію, вона мене ніколи не любила, не любив і я її... Василіса, о, як я помилюся, взявши з нею шлюб. А Склір — невдячний полководець, бездара, вбивця. Так ні ж, вони мене не присплять, не обдурять, не обдурять, я зроблю так, що їхні божевільні наміри не здійсняться, розсиплються в прах, а самі вони загинуть.

Феофано байдуже нібито сказала:

— Я тобі відкрила всю правду, ти ж роби, як хочеш, Іоанне. Пам'ятай, що Феофано близько, у Влахерні, і допоможе, врятує тебе, я завтра ж, завтра знайду, пришлю тобі ліки.

— Спасибі, Феофано!

Вона схилилась і поцілувала чоло імператора.

— Імператор мусить діяти спокійно, — нахилившись до вуха імператора, прошепотіла Феофано. — У тебе є багато ворогів.

— Я знаю, що в мене і в тебе є багато ворогів, і діятиму дуже спокійно, — також пошепки відповів на це Цимісхій. — Нині ще досить одного мого слова — й усе буде, як я хочу. Спасибі, Феофано. Уже пізно, іди пришли мені ліки, сама жди мого слова.

— Прощай. До побачення, любий василевсе!

5

У ніч перед 6 січня 976 року до спочивальні вмираючого імператора прийшов вселенський патріарх Антоній — сиво-бородий, старий, але жвавий ще чоловік. Увійшовши туди, він низько вклонився імператорові, а потім сів біля його ложа.

— Помираю я, отче, — почав імператор.

Патріарх смиренно сказав:

— Всевишній благословив тебе, він принесе тобі здоров'я, дасть довгі літа життя на благо Візантії й усього світу.

— Ні, отче, дні мої пораховані, і я покликав тебе, щоб зробити останні земні мої розпорядження.

— Великий василевсе, — говорив патріарх, — церква день і ніч молиться за твоє здоров'я, хоч ти сам не дуже доброзичливий до нас: ходив у походи, нас позбавив усіх пільг, коли тобі важко, кличеш до свого ложа не мене — патріарха, а якогось

адріанопольського єпископа... Хоч, правда, — закінчив патріарх, підійнявши руки д'горі, — всі ми рівні перед Богом: василевс, патріарх і єпископ такожде, а перед смертю тим більше.

Імператор розумів образу старого патріарха.

— Я кликав багатьох і багатьох осіб, — сказав він, — і готовий покликати сюди всю церкву. Але патріарх у мене один, і тому в цю особливо важку годину кличу токмо тебе. І ще мушу сказати, отче мій Антонію, що я діяв не завжди справедливо щодо тебе й церкви, — коли імперії було важко, позбавив духівництво багатьох пільг, встановлених попередніми імператорами. Що ж, винюсь, повертаю церкві всі її пільги, які забрані були в неї, передаю їй храми, дам землі в Македонії й Фракії.

— Господь не забуде тебе, ми ж прославимо навіки.

— Я хочу піти з цього життя, повівши тобі про всі свої гріхи й одержавши перед життям вічним прощення від Бога...

— Говори, василевсе, а я іменем Господа Бога відпущу тобі всі гріхи.

— Я хочу сказати про один гріх: незаконний мій шлюб.

Патріарх, не розуміючи нічого, пильно дивився на Іоанна.

— Як тобі відомо, отче, у імператора Костянтина були діти Роман і Феодора, я ж небіж

покійного Никифора, що був чоловіком Феофано — дружини Романа...

— О, розумію, — суворо промовив патріарх, — спорідненість третього коліна, а церква забороняє кровозмішання до шостого коліна... Пам'ятаю, патріарх Полієвкт заборонив шлюб Никифора з Феофано, хоч він був тільки хрещеним батьком її дітей... А тут справа гірша.

— Мучусь, отче... Як стану я на суд перед престолом Господа Бога?..

— Не пізно ще церкві оголосити цей шлюб кровозмішанням, розірвати його, я ж іменем Бога прощу і вже зараз прощаю тобі гріх.

— Я згоден, отче, і прошу оголосити мій шлюб кровозмішанням, розірвати його...

— Воля твоя буде виконана, василевсе... Церква розриває твій шлюб з Феодорою.

Ближчого ж дня, зібравши синкліт і запросивши на нього патріарха Антонія, проедр Василь домігся, що члени синкліту визнали шлюб Іоанна з Феодорою недійсним, бо, мовляв, Іоанн був небожем імператора Никифора, а Никифор — кривим родичем імператора Костянтина, через що шлюб його з Феодорою є кровозмішанням.

З таким самим і, мабуть, більшим правом можна було довести й інше — що Іоанн все життя прагнув і все одно не міг стати родичем когось з

імператорів, але проедру Василеві досить було ухопитись за тоненьку ниточку сумнівів, потрібних для досягнення своєї мети, і ця ниточка стала справжнім канатом. Синкліт ухвалив, патріарх благословив, і наступної ночі корабель з Феодорою вийшов із Золотого Рогу, круто завернув біля півострова й попрямував на захід — до Проту. І звичайно, Феодора не була Феофано — надії повернутися в Константинополь не мала.

Не тільки про Феодору говорили члени синкліту. Проедр Василь розповідає про Малу Азію, — там усе кипить, часто спалахують повстання, Сирія, Месопотамія, Вірменія, Іверія, а за ними Аравія і держава Хамсанідів ждуть першої-ліпшої нагоди, щоб напасти на Візантію.

Сенатори, члени синкліту, сходяться на тому, що в Малу Азію треба послати кращі легіони, проедр Василь наполягає, що на чолі легіонів треба поставити й ліпшого полководця імперії.

— Імператорська десниця, — закінчує проедр Василь, — призначає domestikом легіонів у Малій Азії славетного нашого полководця Варда Скліра.

І Вард Склір, приймаючи призначення, зарані приготоване проедром Василем, схиляє низько голову, слухаючи наказ імператора, а коли підводить її, ненавидячими очима дивиться на проедра. Він — кращий полководець імперії, саме

ім'я якого було грозою для ворогів²⁰, славетний патрикій Константинополя, до голосу якого прислухався і прислухається весь синкліт, — ніколи не забуде і не простить того, що зробив з ним іменем імператора проедр Василь.

6

Була ніч напередодні 10 січня 976 року. Від Галати мчав через Золотий Ріг, піднімав вихори над Константинополем і гнав високу хвилю в Пропонтиді північний холодний вітер, часом з темних хмар, що пливли й пливли від Родопів, випадав дощ, сіявся сніг.

У таку ніч звичайно кожна людина почуває себе недобре, ховається десь у теплому закутку, вмираючому ж імператору Візантії Іоанну Цимісхію було дуже важко, він мучився, просто конав.

З самого вечора біля нього були кращі лікарі столиці, вони клали до його ніг і рук амфори з гарячою водою, час від часу давали ковток терпкого вина, яке живить тіло й підтримує серце, слуги розчинили в спочивальні імператора двері й вікна,

---

²⁰ *Склір* — жорстокий.

що виходили до моря, — але йому вже ніщо не допомагало.

Десь опівночі Цимісхію стало нібито краще: зникла задишка, рівніше забилося серце, він навіть заплющив очі і на якусь мить забувся, може, й заснув. Коли через короткий час імператор прокинувся, в спочивальні було тихо, десь глибоко внизу за вікнами шуміла хвиля, важко перекочувалось каміння.

У ногах біля ложа Цимісхія стояв проедр Василь.

— Я спав? — запитав імператор.

— Так, ти спав, — відповів проедр.

— Феодору вислали?

— Так, досі вона на Проті.

— А Вард Склір?

— Його легіони вже переправились в Азію, і він сам також залишив Константинополь.

— Як дуже шумить хвиля... Зачини, проедре, двері, вікна... Мене дратує цей шум...

Проедр виконав загад Цимісхія.

— Отепер краще... Тихо... Навіть дуже тихо... Проедре, я хочу, щоб ти привів сюди Феофано...

— Зараз пізня година, завтра вона буде тут.

— Проедре, ти чогось недоговорюєш... І чому ти так дивишся на мене?.. Ти думаєш... ти думаєш, що я вмираю?

— Ти помираєш дуже довго, довше, ніж треба...

— Що?..

Зібравши всі сили, Іоанн Цимісхій вперся руками в ложе й підвівся, він дивився на обличчя проедра, що зараз йому видалося хижим, злим.

— Василю!.. Проедре! Це ти хочеш моєї смерті?

— Так, — пролунав у спочивальні тонкий і безжальний голос проедра-скопця. — Я давно, давно вже хочу твоєї смерті, бо ти — нікчемний імператор, вискочка, бездара, ти образив мене — сина імператора Романа, і я дав тобі отруту біля Олімпу... Але помирав ти надто повільно, довго, і я нині знову дав тобі отруту...

Імператор хотів крикнути, але з горла його вирвався тільки хрип:

— Феофано!

— Мовчи! — голосно промовив проедр. — Ліки, які ти пив усі ці дні і які прислала Феофано, — це і є твоя остання отрута...

— Боги!

— Тепер тобі вже ніхто не допоможе.

7

Уранці Феофано розбудив незвичайний шум і крик. Вона прокинулась. Десь далеко, а потім все

ближче й ближче чулись рівні кроки багатьох ніг, брязкіт. Так, нога в ногу, брязкаючи через один крок у щити, ходили тільки етеріоти. Але чому вони опинились біля Влахернського палацу та ще так рано? Феофано схопилась з ложа і кинулась до вікна.

Крізь слюдяну круглу шибку видно було, як за Перу²¹ народжується ранок. Звуки кроків і брязкіт щитів усе дужчали. І ось Феофано побачила на вулиці темний чотирикутник етерії. Вони йшли, зупинились, долетіли людські голоси. Феофано відчинила вікно.

— Вічна пам'ять імператору Іоанну, — долинув у світлицю гучний крик, — нехай живуть божественні імператори Василь і Костянтин!..

Феофано зацікавилась біля вікна. Серце її нестямно калатало. «Вічна пам'ять імператору Іоанну», — отже, цієї ночі його не стало. «Нехай живуть імператори Василь і Костянтин!» — отже, сини її сіли на трон. Так закінчилося все з Іоанном, так порфірородні онуки Костянтина і сина його Романа воцарились.

Але чому, чому ж мати їх — порфіроносна Феофано — не знає, що сталося цієї ночі у Великому палаці, чому вона довідується про

---

²¹ *Перу* — берег Золотого Рогу.

воцаріння нових імператорів, як усі мешканці Константинополя?

Феофано нетерпеливилась. Вона ждала, що от-от, кожної хвилини, до неї з'явиться посланець від проедра Василя, від синів і що вони покличуть її у Великий палац. Адже проедр обіцяв це зробити негайно, тільки помре Іоанн, а Василь і Костянтин — її ж сини.

Вона хотіла зустріти цих посланців як належить, та й, звичайно, їй треба бути готовою, щоб іти до Великого палацу. Тому Феофано нашвидку поснідала, одяглась, почепила на шию, груди, руки оздоби, одягла на голову вінець василіси.

А час ішов. У Влахернський палац доходили все нові й нові вісті. Патріарх Антоній на світанні благословив у Софії молодих імператорів, біля Слонових воріт Великого палацу зібралися всі члени синкліту, вони рушили до Золотої палати, проедр Василь звернувся до них із словом.

Чому ж він не кличе її? Що сталось? Феофано повинна бути там, з синами, в Золотій палаті... Ждати далі? Ні, годі. Неспокійна, невгамовна Феофано вирішила зробити так, як робила все життя: не ждати, коли покличуть, а самій іти, силою брати те, що належить їй чи не належить. Вона велить слугам приготувати ноші, разом з дочкою Анною виходить з покоїв, спускається вниз.

Але що це? У Влахерні й на вулиці стоять етеріоти, вони наповнили палац, стоять біля всіх дверей...

Розгублена, розбита Феофано все зрозуміла, але не виказала свого хвилювання, жодним рухом не виявила, як це її вразило, постояла в сінях, повернулась назад у свої покої.

Там, зірвавши з голови, шиї, рук і кинувши на стіл оздоби й вінець, Феофано довго стояла біля розчиненого вікна. У Константинополі вже був день, звідтіля з усіх вулиць летіли крики: «Слава божественним імператорам! Слава Василеві й Костянтину!» — скрізь лунали співи, урочиста музика, удари дзвонів.

Отже, проедр Василь не допустив її до трону.

8

Східна Римська імперія — Візантія, що виникла на зміну Риму, знала в минулому блискучі часи, перші василевси її — Септимій Север, Костянтин, прозваний Великим, і багато імператорів пізніших з'єднали в'єдно потомків древніх римлян і греків, зберегли й примножили науку й культуру Риму й Еллади, довгий час дивували світ своєю силою, приєднували до імперії нові й нові землі в Європі, Азії й навіть Африці, — у світі рабовласників і загарбників, в морі

насилства й крові Візантія вистояла, досягла багатства, сили, розквіту, владувала над багатьма й багатьма землями й народами.

Проте ці часи минули, від всемогутньої колись імперії відпадали землі й народи, в самій ній століття за століттям спалахували повстання — зубожіле селянство, ремісники, раби, народ самої Візантії не раз піднімались проти імператорів.

Час, у який василевсами були Роман I й Роман II, Костянтин VII, а потім полководці — коханці Феофано Никифор Фока і Іоанн Цимісхій, і нарешті, сини Феофано Василь і Костянтин, був дуже важкий для Візантії — імперія приймала на себе удар за ударом, сама горіла у вогні повстань.

Проедр Василь, що був найближчою особою й правою рукою імператорів Костянтина, Романа, Никифора і, нарешті, Іоанна, краще, ніж хто інший, розумів, на чому тримається Соломонів трон візантійських імператорів; йому доводилось пожинати те, що ним було посіяно, розв'язувати вузли, які він сам свого часу зав'язав.

Важко в самій імперії: у фемах її кілька років був неврожай, де щось і родило на скелястих, сонцем випечених її нивах, те забирали за податки, то тут, то там спалахували повстання, щоб з ними боротись, доводилось утримувати численну армію; ще більшу й вимогливішу армію складало духівництво й ченці, що володіли багатьма

маєтками й землями навкруг них; величезні кошти поглинав Великий палац, у якому за всяку ціну, хоча б заради іноземців, треба було підтримувати зовнішній блиск; золота, золота й ще раз золота вимагали синкліт, сенатори, патрикії, чиновники, нарешті, етерія, полки безсмертних, що мали охороняти особу імператора, легіони, розсіяні в Європі й Малій Азії.

Важко доводилось Візантії і з сусідами. Найлютішим ворогом імперії протягом останніх століть була нова Священна Римська імперія, вона, як чорна хмара, насувала на Візантію з півночі й від заходу, їй належали землі від Варязького²² до Середземного моря, майже вся Італія, острови на Середземному морі.

Довго, великою силою боровся з Німецькою імперією імператор Никифор Фока, але перемогти її не міг. Іоанн Цимісхій зробив те, чого не досягнув його попередник: він віддав дочку імператора Костянтина Феофано за сина Оттона I, і зараз, коли цей імператор помер, а на престол сів його син Оттон II, Німецька імперія гадки не мала посуватись на південь і захід — її легіони рушили на схід. Польща віддала в заставу Оттону II малолітнього сина короля Болеслава, Чехія

---

²² *Варязьке море* — Балтійське море.

прагнула скласти угоду з імперією, дочка імператора Костянтина грекиня Феофано одводить меч від Візантії, скеровує його проти поляків, чехів, Русі.

Не турбувався проєдр Василь і про південні межі Візантії. Там, в Азії, завжди було неспокійно, Никифор Фока і Іоанн Цимісхій все своє життя скоряли ці непокірні землі. Вард Склір хотів сісти на Соломоновім троні, що ж, якщо він хоче зберегти своє життя й честь, нехай повоює в Аравійській пустелі. Разом з Вардом проєдр розкидав по Азії всіх його поплічників, — пустеля велика, непокірних земель багато, вони, як голодні пси, блукатимуть у сипких пісках, лизатимуть гаряче каміння, а в цей час проєдр Василь робитиме свої справи.

Інше турбувало тепер проєдра Василя: північні й східні межі імперії... Доки Візантія тремтітиме перед Болгарією й Руссю, доки Константинополь здригатиметься від скаженого гіперборейського²³ вітру, доки Болгарія й Русь загрожуватимуть Візантії?

Проєдр Василь увесь час пильно стежив за Болгарією й знав, що в той час, коли імператор Іоанн бився в Преславі й Доростолі, у західних

---

²³ *Гіперборейський* — північний.

волостях Болгарії підняли повстання коміт ²⁴ Шишман та чотири його сини; спочатку батько, а потім комітопули Давид, Аарон, Мойсей і Самуїл невпинно поширювали своє царство, нині сидять у Водені, готують похід проти Візантії.

Неспокійний був проедр і за Русь — там, як розповідали купці, після загибелі Святослава сів на престолі в Києві син Святослава Ярополк, два його брати князюють в інших землях Русі. Але що думають князь Ярополк і його брати? Будуть вони мститись за смерть свого батька чи ні, чи не з'єднаються вони, крий Боже, з болгарськими Шишманами, чи не звернуться до Римського Папи або, що ще гірше, до німецького імператора?

Війна! О, проедр Василь тремтів, думаючи про війну з болгарами й русами. Якщо вона почнеться, Візантія не тільки не виграє її, а втратить усе.

9

Проедр Василь поспішає. Він велить привести до Великого палацу кесаря Болгарії Бориса й довго розмовляє з ним.

---

²⁴ *Коміт* — правитель області, *комітопул* — син коміта.

Кесар Борис має жалюгідний вигляд: темне платно на ньому вицвіле й ветхе, сам він схуд, збляк, у нього тремтять руки, очі кліпають.

І не дивно — він нині не кесар, а магістр, імператор Іоанн хижо поглузував з нього, Борис живе у Великому палаці як в'язень, з ним є жона Марія, двоє дітей.

Проедр цікавиться здоров'ям Бориса, запитує про його дружину Марію й дітей, розповідає про те, що роблять у Болгарії Шишмани.

— Прокляті коміти! — виривається в Бориса. — Вони розривають Болгарію на шматки, загублять її.

Проедр Василь посміхається всім своїм безбородим обличчям, підбадьорює Бориса:

— Але Болгарію ще можна врятувати, і Константинополь хоче так зробити. Що Шишмани — вони вискочки, самозванці, в них немає й краплини царської крові.

Борис розправляє плечі, в словах проедра рішучість і упертість, він немарно нині покликав його до себе.

— Так, великий проедре. Шишмани — вискочки, самозванці, їх ніколи не підтримають болгари.

Тоді проедр Василь переходить до діла.

— Покійний імператор Іоанн зробив недобре, забравши в тебе корону, — каже він, — але мертвих

не судять. Боговінчана десниця імператорів наших Василя й Костянтина у цей важкий для болгар час хоче повернути тобі корону каганів²⁵, багрянницю й сандалії... Ти з братом своїм Романом, — суворо й повагом каже проедр, — поїдеш до Болгарії й посядеш трон у Преславі. У своїй борні ти можеш розраховувати на повну поміч Візантії.

Борис низько схиляється й цілує кощаву руку проедра Візантії. Він негайно, не втрачаючи ні одного дня, виїде до Болгарії. Але з ким, з якою силою?

— Проедре Василю, — каже вголос про це Борис, — на кого ж я можу покладатись у борні з Шишманами?

Проедр посміхається.

— Кесарю Борисе, — глузливо цідить він, — тільки-но ти сам казав, що болгари ніколи не підтримають Шишманів. Але тебе, сина Петра й онука Симеона, вони мусять підтримати? Звичайно, надіятись на те, що ти одразу збереш військо, не доводиться. Земля в Болгарії надто гаряча, ти мушиш діяти спроквола, повільно, спираючись на боляр, боїлів, кметів²⁶. Дати тобі своє військо не

---

²⁵ *Каган* — князь.

²⁶ *Боляри, боїли, кметі* — бояри, військові начальники, управителі областей.

можу, бо тоді Візантія мусить почати війну з Шишманами, а робити зараз цього не варто. Ти і тільки ти повинен почати повстання проти Шишманів — для початку я тобі дам невелику дружину з легіонерів, сам збирай військо в Болгарії.

— А корона? — вирвалося у майбутнього кесаря.

— Тобі відомо, — спокійно відповів на це проедр Василь, — що Іоанн Цимісхій віддав корону болгарських каганів у Святу Софію. Там вона й лежатиме, а коли сядеш на престолі в Преславі, одержиш корону. Кесарю — кесареве!

Відступати? Ні, кесареві Борису вже пізно це робити. Проедр Василь повертає йому корону, але одягти її на голову мусить сам Борис. Що ж, у кесаря ні з чого вибирати!

Проедр Василь запрошує до своїх покоїв у Великому палаці патрикія Феодора.

Муж цей був одним з найбагатших людей Константинополя, вславився тим, що торгував десятком літ з русами, сміливо перетинав кожної весни Руське море й підіймався вгору Дніпром до Києва, де мав свій двір, склепи, рабів, на осінь повертався з навантаженими всяким добром

хеландіями до Константинополя, — його навіть прозивали Феодором Бореєм²⁷.

Проедр Василь добре знав патрикія Феодора, не раз запрошував його до Великого палацу, щоб довідатись про далеку Русь; були випадки, коли проедр давав Феодору й важливіші завдання (купці Візантії завжди були очима імператорів у чужих землях), саме Феодора Борея послав проедр з василіками до печенізького кагана Курі, коли Іоанн Цимісхій замислив убити князя Святослава.

І патрикій Феодор виконав тоді завдання Цимісхія, знайшов над Дніпром Курю, дав йому двісті кентинаріїв, а каган навесні діждався князя — вбив його на острові Хортиці.

Тепер проедр Василь і патрикій Феодор зустрілися як давні знайомі, друзі.

— Я чув, патрикію Феодоре, — почав розмову проедр, — що ти тільки-но прибув з Києва.

— Так, проедре Василю, я прибув з Києва три дні тому.

— Ти їхав морем?

— Ні, по Борисфену й Понтом я боявся їхати. На цей раз я їхав кіньми через землі тиверців і угличів, а потім через Болгарію.

— І, чув я, ти знову вирушаєш до Києва?

---

²⁷ *Бореас, Борей* — північний вітер, північ (*грец.*).

— Зараз зима і всі шляхи на Русь закриті, але навесні я неодмінно виїду в Київ.

— Ти — справжній рус! — засміявся проедр.

— Руса з мене ніколи не буде, — жартом на жарт відповів патрикій Феодор, — хоч багато русів вважають мене своїм.

— Ти, казали мені, навіть маєтки маєш на Русі?

Феодор Борей посміхнувся.

— Купець, який торгує в чужих землях, мусить молитись своїм і чужим богам.

— Але віруєш ти в єдиного Бога?

— Я вірую тільки в єдиного Бога, і імператори Візантії, й ти, проедре Василю, це знаєте.

— Так, імператори знають і вдячні тобі. Ти зробив велику послугу, вбивши Святослава.

— Я ніколи нікого не вбивав, — суворо промовив патрикій Феодор, — князя Святослава вбив каган Куря.

— За наше золото...

— Так, золото було наше, — згодився Феодор.

— А тобі не страшно там, у городі Києві?

— А чого ж мені боятись? Не один я сиджу в Києві, є там наші купці, і, крім мене, двори їхні є на півночі Русі — в Новгороді. Торгуємо, проедре Василю, і торгуємо непогано. Багата земля Русь, нам є що їм продати, ще більше можемо купити в них.

— А як руси ставляться до наших купців?

— Добре! Руси, проедре, дуже мирні люди і ніколи не обдурять, не скривдять купця. Вони страшні тільки тоді, коли хтось із зброєю вдирається до них... А ми, вибачай мені на слові, вдираємось і вдираємось до них.

— Слухай, патрикію, — проедр схопився з крісла й пройшов кілька разів по палаті, — зараз Візантія не хоче й не має сили вдиратись на Русь. Годі! Я сам бачив військо їхнього князя Ігоря під Константинополем, Святослава — на Дунаї... Дяка Богу, що цей варвар убитий. А нині що робиться на Русі?

— Що саме тебе цікавить, проедре?

— Великий палац київських князів.

Патрикій Феодор посміхнувся.

— Такого Великого палацу, як наш константинопольський, в Києві немає.

— Мене цікавить не сам палац, а князі.

— Розумію... На Русі нині сидять сини князя Святослава.

— Скільки їх?

— У Києві сидить Ярополк, під Києвом у землі древлян — Олег, вони — сини Святослава й угорської князівни, а ще один, князь Володимир, сидить у Новгороді — він син князя Святослава й рабині.

Проедр Василь здригнувся: син імператора й рабині не міг чути цих слів.

— А хто з них, — запитав він, — найкращий, себто з ким найлегше розмовляти? Чуєш, патрикію, зараз ми не можемо воювати з Руссю, я хочу з нею розмовляти.

— Ти робиш добре, проедре, з Руссю краще не воювати, а розмовляти й торгувати. Колишні імператори наші, на жаль, цього не робили, коли ж ми так будемо поводитись на Русі, тоді швидше можна буде її й скорити...

— Я бачу, що ти мене розумієш, патрикію! Гаразд, будемо діяти. То який же князь руський найбільш придатний для Візантії?

— Тільки київський князь Ярополк. Він — християнин, дуже любить славу, ненавидить братів своїх, особливо сина рабині Володимира.

— Він одружений?

— Ні, проедре. Тебе, бачу, і це цікавить...

— Цікавить, і навіть дуже, бо ти поїдеш весною до Києва не тільки як купець, а як наш посол, разом з тобою поїде кілька слів, а може, і єпископ... По дорозі до Києва ви мусите знайти печенігів.

— Ти замислив убити Ярополка?

— Зовсім ні! Навпаки, ти знайдеш печенізького кагана.

— Курю?

— Ні, Курю вже знають, він для цього не годиться. Ти знайдеш іншого кагана, даси йому золото, щоб він їхав до Києва й уклав мир з Ярополком...

— Мир з Ярополком? Почекай, проедре! Знайти кагана, який візьме наше золото й укладе мир з Ярополком, дуже легко, але навіщо це? Я нічого не розумію, проедре!

— Пізніше ти все зрозумієш... А тим часом слідом за печенігами ви поїдете до Києва, повезете князеві Ярополку дари, укладете з ним мир, а крім того, повезете, може, князеві й жону.

— О проедре, я бачу, ти хочеш учинити князеві Ярополку брань більшу, ніж покійний імператор.

— На цей раз брань буде без крові.

— А навіщо кров? Золотом, проедре, а коли до цього додати ще й жону, можна досягнути більше, ніж на брані...

10

Над самим берегом Тібру, на кам'янистому пагорбі Ватикані, оточена ровом і валами, стоїть похмура кам'яна споруда з вежами, високими стінами, мостом, що підіймається на ніч, важкими залізними ворітьми.

Такі ж споруди видно й на інших горах — Авентіні, Квіріналі, Капітолії, — всі ці фортеці охороняли колись древній Рим, що розкинувся понад Тібром і в долинах, його величні храми, палаци, форуми, базиліки, пам'ятники, багатства.

Та споруда на Ватиканському пагорбі над Тібром — це не тільки фортеця — колись під її стінами точились жорстокі бої, лилась людська кров, нині ж тут живе з своїм конклавом намісник Бога на землі — Римський Папа.

У пізню годину ночі ще один папа, на цей раз Бенедикт VII, не спить, він сидить і розмовляє з єпископом Львом, який тільки ввечері прибув до Рима з Константинополя, куди їздив потай як купець.

— Отже, імператора Іоанна не стало...

— Так, всесвятіший, Господь Бог покликав його до себе.

— Певен, що Господь Бог віддасть його душу тільки дияволу. Цей вірменський полководець наробив нам стільки лиха в Середземному морі, як ні один із імператорів Візантії. Отже, зараз на престолі в Константинополі сидять Василь і Костянтин.

— Над ними стоїть все той же проедр Василь.

— О, — посміхається папа, — цей проедр — хитра лисиця, але він не поведе легіонів, як Іоанн.

— Це правда, — згоджується єпископ, — він, звичайно, не поведе легіонів, але в Константинополі я чув, що проедр Василь дав волю кесареві Борису й той уже виїхав до Болгарії, а на Русь він збирається послати своїх слів і єпископів.

Єпископ замовкає. У палаті, де вони сидять, панує тиша. Через якийсь час чути дзвін нічної сторожі на вежах Ватикану, ось долинули такі ж, глухіші, звуки — відгукнулись Квірінал, Капітолій... Пізно, скоро, либонь, і світатиме, єпископ нестерпно хоче спати.

Але папа не відпускає його, схилившись на стіл, думає. Зовні ніщо не виказує, які важкі й складні турботи бентежать душу найсвятішого, на безбородому, висхлому, блідому обличчі не ворухиться жоден м'яз, очі в папи примружені, на тонких синюватих устах лежить м'яка посмішка.

У голові папи пролітає тисяча дум, старече його серце часто колотиться від напруги, сховані під скатеркою стола пальці стискуються й стискуються в кулаки.

З Ватиканського пагорба видно вдень гори, долини, Рим. Та папа Бенедикт бачить звідси далі, більше, він згадує давню Римську імперію, цезарів її і імператорів, силу, від якої колись здригався весь світ.

Римська імперія! О, її уже немає, уся північна й середня частина давньої імперії захоплена

німцями, південь півострова й острови біля нього належать Візантії. Німецька імперія на півночі й Східна Римська на сході — ці дві імперії владують зараз у світі, вони загрожують знищити і все те, що лишилось від імперії цезарів, загрожують самому Риму.

Тому папа Бенедикт з глибокою подякою згадує свого попередника папу Іоанна XII, — у той час коли німецький король Оттон I захопив Північну Італію, брав городи Середньої Італії і вже загрожував Риму, папа Іоанн XII одним помахом руки зумів зупинити орди Оттона, не допустив їх до Рима.

Це нагадувало чудо, але насправді про нього тут не було й мови: король Оттон I не мав сили посуватись далі в Італії, гонці з півночі повідомляли, що там усе частіше й частіше траплялись сутички з уграми. Найбільше ж турбувала Оттона Візантія — імператори ромеїв, либонь, насилають на них угрів, щоб потім ударити самим.

Оттон I пише папі Іоанну XII, що він згоден зупинити своє військо й не піде на Рим, але вимагає, щоб папа коронував його як імператора Німецької імперії, що віднині називатиметься Священною Римською імперією.

Священна Римська імперія німців — це було зухвальство й просто божевілля, — ніколи німецькі

королі не були імператорами, ніколи Німеччина не була імперією, ніколи Німеччина не мала будь-якого відношення до Риму, якби, зрештою, Німецька імперія й виникла, то чому вона мала бути Римською та ще й Священною?

Папа розуміє, що криється за вимогою німецького короля.

Імперія цезарів зникла і ніколи вже не постане, на зміну їй у Константинополі виникла Східна Римська імперія, що намагається поглинути весь світ, нині їй можуть протистояти тільки німецькі королі, — папа Іоанн згоджується коронувати Оттона.

Але Іоанн хоче мати нагороду за корону, яку він передасть Оттону, й тому вимагає, щоб новий, висвячений ним на престол німецький імператор визнав, що папи також мають звання імператорів, що під їхньою рукою повинні бути Рим, Італія, всі країни Заходу, главенство над александрійською, антіохійською, єрусалимською й константинопольською церквами. Папа Іоанн не тільки вимагав, він доводив, що ці права були нібито подаровані папам римським імператором Костянтином, що той дарував їм, крім того, вищу судову законодавчу владу в церкві, право зміщення єпископів і суду над ними.

Король Оттон знав, що Костянтинів дар — це вигадка пап, але, бажаючи стати імператором,

ствердив права ватиканського престолу, за що й одержав з рук папи золоту корону.

Так завдяки папам виникла нова Німецька імперія, що назвалась Священною Римською імперією, папи ж одержали підтвердження Костянтинowego дару й збройну допомогу нових німецьких імператорів.

Папам тісно було в городі Ромула і Рема, вони мріяли про древню Римську імперію, про владу над усім світом, хоч не мали ні сили, ні війська. Проте в їхніх руках лишалась сила, з допомогою якої можна було зробити набагато більше, ніж зброєю, — тисячі священнослужителів, що сиділи в Римі й розсіялись по всьому світу, діяли там хрестом, щоб колись, може, утвердити свої права мечем.

У цьому папам пощастило. Слуги Ватикану стали духовними наставниками німецьких імператорів, вони окатоличили польських і чеських королів, стояли вже біля престолів у Франції, Англії, весь Захід заливала хвиля католицизму.

Нічого не могли вдіяти слуги Ватикану на Сході. Не лише папа Бенедикт, вже кілька його попередників думали й дбали про окатоличення слов'янських земель, ще року 956 в Німеччині при Магдебурзькому єпископстві було створено дві нові

епархії — «*Partibus infidelium*»²⁸ — для Польщі й для Русі.

Самочинно створивши ці епархії, Оттон I і папа Іоанн XII діють і далі: призначають «єпископом руським» Адальберта, посилають його до Києва.

Проте княгиня Ольга одразу збагнула, чого прагнуть німецький імператор і Римський Папа, — не стала навіть розмовляти з «єпископом руським», люди ж руські вигнали Адальберта з Києва, а весь його пошт перебили.

— Ми також почнемо розмову з київським князем, — підводить нарешті голову й каже єпископу Льву папа Бенедикт. — Ти не будеш довго спочивати, єпископе, а виїдеш через кілька днів у Кведлінбург, далі — на Русь.

Єпископ дивиться на папу зляканими очима.

— Боюсь, що мене там жде доля Адальберта.

— Історія з Адальбертом не повинна повторитись, — заспокоїв переляканого єпископа папа. — Епархії для язичників нині не існує, руського єпископа в Магдебурзі немає, а говорити з руськими князями ми можемо й мусимо.

— Ці князі — язичники, варвари!

---

²⁸ *Partibus infidelium* — області язичників (лат.).

— Ні, варвара й язичника князя Святослава вже немає. Імператор Оттон повідомив мене, що в Києві сидить син його Ярополк. Він — християнин, його оточують знатні люди, серед яких чимало християн, а дехто потай сповідає й нашу віру. Ти, єпископе, на шляху до Києва заїдеш в Кведлінбург і матимеш розмову з Оттоном. Бажано, щоб він послав з тобою свою людину, звичайно, як священика. Ми, — закінчує він, — пошлемо своїх слів у Київ, а за ними підуть легіони Оттона або ж, навпаки, нехай Оттон посилає спочатку свої легіони, ми підемо на Русь і слідом за ними!

На берегах Тібру тихо. Рим спить. Час спочити й папі.

Розділ третій

1

Кесар Борис, залишивши Константинополь, швидко проминув Аркадіополь і Адріанополь, бо весь південь Болгарії був захоплений акритами²⁹, і

---

²⁹ *Акрити* — прикордонні війська Візантії.

вже наближався до Родопів³⁰, бачив удалині зелені передгір'я, білі, вкриті снігами вершини хребта.

Він був не один, поряд з ним на коні їхав брат Роман, їх оточувала сотня переодягнутих у болгарський одяг легіонерів — все, що міг дати йому проедр Василь.

Звичайно, покладатись на цю збройну силу не доводилось, — що сотня легіонерів для кесаря Бориса, який жадав захопити батьківський стіл і відбити в Шишманів усю Болгарію?

Через це кесар, переїжджаючи ночами від града до града і від села до села, розшукував старих боїлів, кметів і боляр, просив у них помочі, радився, як йому бути?

Кметі й боляри у розмовах з Борисом охоче підтримували його, але коли доходило до діла й коли кесар просив дати поміч — гроші, а найпаче людей, — назбирали їх сотню, обіцяли ще прислати пізніше.

Так і наближався кесар до Родопів — з сотнею переодягнутих легіонерів та молодих боляр; він гнівався на проедра Василя, що дав йому не легіон закованих у броню воїнів, а нечисленну й кволу дружину, скося поглядав на брата Романа, якого проедр послав з ним, — допомогти той не може, а

---

³⁰ *Родопи* — Балканські гори.

думає, либонь, сам про корону кесаря, — він лютував, що не може надіти на голову корону болгарських каганів, а скрадається в Болгарії як злодій.

Кесар Борис надіявся, що коли промине клісури³¹ в Родопах, наблизиться до древньої Преслави, то там його зустрінуть боляри, які оточували його в Золотій палаті преславського палацу, там він збере воїв, піде з ними проти Шишманів.

Якось уранці, коли кесар Борис, переночувавши з дружиною у вівчарських катунах³² на одному з перевалів, прокинувся на світанні і хотів продовжувати путь, він побачив багатьох болгар — засмаглих від сонця й вітрів, в убогому одязі, із звірячими шкурами на плечах.

«Либонь, вівчарі», — подумав кесар Борис, позираючи, як ці люди, збившись купками попід кущами, стоять і пильнують за ними.

— Дружино! — крикнув кесар Борис, накидаючи на плечі чорне корзно й готуючись стрибнути в сідло. — Ми ідемо далі на Преславу...

---

³¹ *Клісури* — гірські проходи.

³² *Катун* — хижа чабана.

Сісти на коня кесар не зміг, ніхто з дружини його не ворухнувся. Болгари, що юрмились під кущами, рушили вперед, розгортались півколом.

— Хто ви? — заволав Борис.

— Ми — болгари, — відповів бородатий сивий чоловік, біля пояса якого кесар помітив довгий меч.

— То добре, — сказав кесар Борис, який зрадив, побачивши тут, у горах, так багато болгар. — Тоді слухайте! Я — син покійного кесаря вашого Петра, онук кагана Симеона Борис, і також був вашим кесарем... Царство мі³³, — натхненно заволав він, — рідна земле, я повертаюсь до тебе!

Суворі й замислені були обличчя в людей, що зустріли колишнього кесаря.

— Ти сказав правду, — промовив бородатий болгарин, — у нас був каган Симеон, нехай буде прощен, мав і сина Петра, але онука його Бориса ми не знаємо й не хочемо знати. Ти помилився, Борисе! Це не твоя земля! Ти ж не болгарин, а гречин, пес ромеїв.

— Як смієш ти, раб, так говорити зі мною — кесарем Болгарії?

Обличчя у бородатого було суворе й безжальне.

---

³³ *Царство мі* — царство моє (болг.).

— Не сам я говорю, так говорить уся Болгарія, земля і люди... Геть, гречине!

Борис вихопив меч.

— Дружино! — пролунав його сухий, хрипкий голос.

Та що це? Озирнувшись, він побачив, що легіонери схоплюються на коней і вдають спину, а боярські синки чимдужче кидаються між скель і кущів.

Меч затремтів у руках Бориса, але не схитнулась рука в бородатого чоловіка — він вцілів кесареві просто в череп.

Люди, які зустріли кесарів-утікачів на перевалах Родопів, були зовсім не вівчарями, а воями. Залишивши мертве тіло Бориса на поживу воронам і взявши з собою Романа, вони попрямували стежками між скель і кущів до ущелини, де паслися їхні коні, осідлали їх і рушили в гори.

Через тиждень вої опинились у Водені — фортеці, що притаїлась на крутій скелі над бурхливим потоком серед гір і долин, — це була нова столиця Болгарії.

У Водені сидів тоді Самуїл — наймолодший син коміта Миколи Шишмана, який у грізні часи, коли над Дунаєм, у Родопах, а потім і на долині йшла запекла боротьба між Іоанном Цимісхієм і князем Святославом і коли болгарські кесарі Петро

й син його Борис запродались імператорам, у грізний той час коміт Шишман оголосив вільною Західну Болгарію, а себе — ворогом Візантії. Батька підтримали й комітопули, чотири його сини — Давид, Мойсей, Аарон, Самуїл.

Проте слід сказати, що Микола Шишман і син його Давид, який після смерті батька заступив його місце, не зробили того, що могли й мусили зробити. Це до них, взявши древню столицю Болгарії Преславу, звертався князь Святослав, пропонував з'єднати сили, щоб бити військо імператора Іоанна Цимісхія у долині за Родопами, біля Аркадіополя й Адріанополя. Вони не пішли на поміч Святославу, не вдарили в спину Цимісхію, домовиті, багаті комітопули у цей важкий, вирішальний для Русі й Болгарії час сиділи в своїх городах і областях, ждали, хто ж переможе — Цимісхій чи Святослав, — і навіть тоді, коли переміг Святослав, не пішли до нього, вичікували, коли руські вої залишать Преславу, Доростол, щоб самим узяти в свої руки всю Болгарію.

Це була велика помилка комітопулів Шишманів, велике нещастя для Болгарії, наслідки якого виявились набагато пізніше — через сотню літ. А тоді сталось так, що, коли руський князь Святослав пішов, уклавши мир з ромеями, за Дунай і коли Шишмани кинулись визволяти й з'єднувати Болгарію, робити це було вже пізно — вся Східна

Болгарія з її ріками й долинами була захоплена ромеями. Шишманам залишились гори й полонини на заході.

Микола Шишман і сини його мужньо боролись з Візантією, всі останні, найтяжчі, роки життя старого Шишмана минули на коні, він визволяв нові й нові города, у древніх болгарських харатіях³⁴ написано, що він і помер, сидячи на коні.

Проте старого Шишмана, а деякий час і його синів губило намагання триматись осторонь бурхливих подій, які відбувалися в Східній Болгарії, вони не розуміли, що там і тільки там — над Дунаєм і Руським морем, на широких долинах і над ріками — вирішується й буде вирішена доля Болгарії, вони прагнули безкровної борні, а за це й довелося розплачуватись ріками крові.

І ця жорстока, неблаганна й неминуча брань з Візантією наближалась. Імператор Іоанн Цимісхій, уклавши мир з князем Святославом і пообіцявши звільнити Східну Болгарію, не додержав та й не думав додержувати свого слова — його акрити стоять над Дунаєм і в долині, йдуть і йдуть у гори.

---

³⁴ *Харатія* — пергамент з шкіри.

Після смерті Цимісхія те ж саме робить проедр Василь, що править Візантією від імені молодих імператорів Василя й Костянтина, — він оголошує саму справжню війну болгарам, посилає легіони проти Шишманів.

Що ж робить і що має робити Давид Шишман? Вся Східна Болгарія захоплена ромеями, руські вої пішли за Дунай, а їхній князь Святослав, кажуть, убитий на Хортиці, Західна Болгарія лишається віч-на-віч з своїм ворогом Візантією.

І, шукаючи собі помочі й спільників, Давид посилає послів у Кведлінбург до німецького імператора Оттона I, який обіцяє допомогти Давиду, але ніколи пальцем об палець не вдарить, щоб це зробити, — муж візантійської принцеси Феофано думає про інтереси не Болгарії, а Візантії.

У цей же час Давид приймає послів від Папи Римського Бенедикта, що, виявляється, багато чув і знає про кровопролитну війну в Болгарії, обіцяє допомогу в боротьбі з Візантією. Давид, звичайно, вірить у це, бо немає в світі ворогів лютіших, ніж ромейські імператори з патріархами й Римський Папа. Папа посилає Давиду на знак своєї прихильності корону з священного города Рима.

Проти римської корони пролунав один тільки голос — патріарха Даміана, який, проклятий константинопольським патріархом, після Доростольської битви тікає в Західну Болгарію до

Шишманів і разом з ними переїжджає з столиці до столиці. Але це дуже несміливий голос — патріарх Даміан доживає вже останні дні на світі.

Втім, корона так і не знадобилась Давиду Шишману — якщо Папа Римський діє хрестом, то Візантія діє мечем: під городом Сера ромеї вбивають у бою Давида, Мойсей падає мертвий, вбитий ромеями з-за рогу, — у Західній Болгарії залишаються два сини старого Шишмана: Самуїл, що сидить у Водені, та ще Аарон, що править у Средці.

Кесаревича Романа привели до коміта Самуїла босого, бо він розбив свої черевики в далекій дорозі, з непокритою головою, у чорній від пороху сорочці й таких самих ногавицях.

— Що це? Кого ти привіз, воєводо Петре? — звернувся Самуїл до бородатого воїна, що супроводжував Романа.

— Вартуючи на схилах Родопів, ми побачили загін, що їхав від Аркадіополя в клісури, довго стежили за ним, оточили. На чолі цього загону, виявилось, їхав колишній кесар Болгарії Борис, він підняв проти нас меч, і ми його вбили.

— Ти зробив справедливо, воєводо Петре, — дружина моя й усі болгари давно вирішили вбити Бориса, тільки він посміє переступити межі

Болгарії. Грецький кесар нам не потрібний. Годі!
Але хто це?

— Брат Бориса — Роман, — відповів воєвода Петро. — Вони їхали разом.

— Ха-ха-ха! — засміявся Самуїл. — Отже, ромеї послали сюди двох кесарів разом.

— Ні! — подав тоді голос Роман, що досі стояв мовчки, придивляючись до молодого Шишмана, про якого він чув колись ще тут, у Болгарії, а пізніше в Константинополі.

— Ні? — далі сміявся Самуїл. — Гаразд, ти зараз сам мені про все розкажеш. Іди, Петре, — звернувся він до воєводи, — ти, либонь, дуже стомився?

— Так, коміте, дорога була далека. Мої вої стоять під дверима.

— Добре!

І воєвода Петро вийшов. Самуїл встав з крісла, підійшов до вікна, звідки було видно гори, долини.

— Як же ти, кесаревичу Романе, опинився тут? — обернувся до нього й запитав Самуїл.

Роман вирішив говорити правду. Втім, з чим він міг критись?

— Недавно проедр Василь велів Борисові їхати в Болгарію й починати повстання проти тебе, а мені супроводжувати брата...

— Отже, Візантія послала Бориса в Болгарію як кесаря?

— Проедр Василь назвав його кесарем і обіцяв повернути корону, тільки він дійде до Преслави.

— Хитро діє Візантія, — засміявся Самуїл. — Як і завжди, загрибає жар чужими руками. А ти? Чого ти їхав з Борисом? Ти що ж, також хотів стати кесарем?

Роман заплющив очі, стиснув уста, на обличчі його відбився неймовірний біль.

— Я — кесар?! — пролунало в палаті. — Слухай, коміте Самуїле, ти жартуєш, бо знаєш — я ніколи в житті не зможу і не хочу бути кесарем Болгарії...

— Ні, я не жартую і не знаю, чому ти їхав з братом. Мені здавалось, що, коли загибає один кесар, корону одягає його брат.

Роман крикнув:

— Я говорю правду, як перед Богом! Я не хотів і не хочу бути кесарем Болгарії, бо я не людина, Іоанн Цимісхій забрав у мене все, все...

— Ти про що говориш?

Роман подивився на Самуїла очима, в яких була пуста, безнадійність.

— Він оскопив мене, — сказав Роман, обхопивши голову руками.

Коміт Самуїл стежив за Романом, що стояв перед ним розтрощений, знівечений, напівлюдина.

— Романе! — голосно покликав він його.

Той підняв голову, й Самуїл побачив на очах його сльози.

— Слухай, Романе! — звернувся він. — А ти служитимеш мені?

Роман здригнувся, підняв голову. Невже й оцей комітопул вважає, що він не людина, неਵже він хоче зробити його — сина кесаря — своїм рабом?

— Служити тобі? Не знаю, коміте Самуїле, як би я міг служити тобі.

— Ти мене, мабуть, не зрозумів, а може, і я не так висловився, Романе, — промовив Самуїл. — Чи хочеш ти разом зі мною служити болгарам?

— Болгарам? — одразу ж відповів Роман. — Згоден.

— Ти й служитимеш їм... Я призначаю тебе головним начальником свого війська, що стоїть у Скоп'ї, на Вардарі.

— Спасибі, коміте, за честь і довіру, — тихо промовив він. — Я згоден служити тобі й болгарам. Вір мені, зроблю все, щоб помститись ромеям.

Меч і щит князя Святослава! Приймавши їх з рук воїв, які вціліли після бою на Хортиці, князь Ярополк сам одніс батьківську зброю на Гору, велів почепити на стіні в Золотій палаті. Там вона й висіла на свіжих грабових кілочках — поряд з шоломами й топорами перших князів київських Кия й Щека, поряд із щитом Олега, погнутими й пощербленими доспіхами князя Ігоря.

Меч і щит князя Святослава! Приймавши їх з рук воїв, князь Ярополк дав роту берегти мир і тишу в рідній землі, боротись з ворогами, не шкодувати ні сил своїх, ні життя!

Проте, даючи цю роту й пізніше, коли меч і щит висіли вже в Золотій палаті, князь Ярополк думав іншу, свою думу.

Це почалось давно, либонь, ще з дитячих літ, коли після смерті матері Предслави його взяла в свій терем, виховувала княгиня Ольга.

Ярополк ріс у розкошах, достатках, баба княгиня оточила його турботами й любов'ю, сама християнка, потай від отця охрестила онука, щоб навчити молодого князя володіти зброєю, призначила йому вуя³⁵ — воєводу Блюда.

---

³⁵ *Вуй, уй* — наставник, пестун.

Князь Святослав, мабуть, не зробив би Блюда вуєм Ярополка. Блюд служив у його дружині, ходив з князем на хозар, але не виявляв у поході ні кмітливості, ні звитяги, а, навпаки, пас усюди задніх; з-під Саркела Святослав послав Блюда до Києва, назвав воєводою Гори.

А Блуду тільки цього й треба було — як воєвода Гори він поставив там свій терем, як потайний християнин був вхожий до княгині Ольги, хитрий і тонкий на слові, увійшов їй у довіру, став уєм Ярополка.

Князь Святослав дізнався пізніше про це, але не став перечити матері — володіти зброєю може навчити княжича Ярополка не тільки воєвода, а й кожен гридень, адже і вуєм улюбленого свого сина Володимира він зробив не когось, а дружинника Добриню... Прийде час, думав він, і кожен з його синів — чи то Ярополк, чи Олег, чи Володимир, — ставши князем, мусить сам показати свій хист, силу. Князь Святослав надіявся на всіх своїх трьох синів; виїжджаючи на останню брань з ромеями, він посадив на столі в Києві Ярополка, в землі Деревській — Олега, а Володимира послав у Новгород.

Слід сказати, що Святослав так робив не з власної волі — Володимир був його першим, старшим сином і по закону й покону мусив посісти стіл у Києві, але ж Ярополк і Олег були дітьми

князівни Предслави, а Володимир сином рабині — не Святослав, а Гора не захотіла мати князем Володимира, тим-то й послав він його, здавивши серце, до далекого Новгороду, в Києві ж сів Ярополк.

Звичайно, не баба Ольга й не вуй Блюд дали душу княжичеві Ярополку — високий і ставний, світлий з лиця і з темним волоссям, з тонкими бровами, ледь гоструватим носом, обережний на слові, стриманий, розважливий — дуже гарний був княжич Ярополк.

Але, як це іноді буває, мав він хижу душу, ненависть і помста нездоланно й завжди палили його серце, у своїх діях не зупинявся Ярополк ні перед чим, навіть облудою й лжею.

Так було, коли Святослав воював у Болгарії й на Дунаї. Тоді кожен з синів сидів і правив у своїй землі, але живий був батько, він управляв Руссю, його слухались, йому підкорялись сини, а так само й Ярополк.

Коли до Києва дійшла вість, що князь Святослав загинув у порогах, Олег і Володимир кілька разів посилали один до одного гонців. Правди ніде діти, їм обом не до душі були чванькуватий, гордий, хитрий Ярополк і вся київська Гора, що воліли більше загарбати, підкорити Деревську землю й Новгород.

Проте вони не могли порушити слова отця, що визначив кожному сину свою землю. Домовившись між собою, дали Ярополку роту по покону на зброї, обіцяли, що триматимуть з ним дружбу, визначили від земель уроки. І Ярополк, сідаючи на стіл як князь Русі, присягся Христом, що блюстиме закон і покон отців, стерегтиме землі, матиме дружбу й приязненство со братами.

Але ж Ярополк не додержав своєї присяги, заздрість краяла його серце, він не міг стерпіти, що не сам, а ще два брати — з них один син рабині — управляють землями.

Незабаром після смерті батька сталась у нього сутичка з братом, князем деревським Олегом. Винен був не Олег, — тихий, дуже несміливий князь сидів у своїй глухій, пісній, болотяній землі в городі Іскоростені, справно посилав у Київ дань, давав воїв, виконував усі уроки.

Та Ярополку цього було мало. Власне, діяв тепер не він, — і за княгині Ольги, і в час Святослава боярство й воєводство, мужі й старці Гори зібрали в своїх руках великі добра, брали й брали з княжих рук пожалування, землі, ліси, ріки; їм уже мало було города Києва й Полянської землі, вони хотіли, щоб князь, а також і вони мали дань і в інших землях.

— Доколи будемо, княже, брати малу дань із землі Деревської... Пошли, княже, в Іскоростень дружину, нехай Олег дасть більшу дань.

Ярополк послухав Гору, послав у Деревську землю воєводу, сина Свенелда Люта, який став бити в її лісах звіра, знімати борті, накладати на городи й весі свою воєводську дань.

Покарати Люта виїхав з дружиною сам князь Олег — на цей раз тихий князь був роздратований і рішучий, — наздогнавши Люта, він убив його, а дружину прогнав за межі землі своєї.

Гора загомонила, і не тому, що любила Люта, ні, бояри й воєводи ненавиділи цього нащадка свіонів³⁶, але гомоніли, бо хотіли бути хазяїнами всіх земель, а деревляни вбили воєводу, деревський князь вийняв меч проти Гори.

Князеві Ярополку треба було б пригадати діда свого Ігоря, який ходив у Деревську землю по дань і там загинув... Але він забув про це, послав до города Вручая дружину, що побила деревлян, кіньми затоптала в сутичці князя Олега.

Невдовзі туди прибуває Ярополк. Він схиляє коліна перед тілом брата, гірко плаче й бідкається, — за що його вбили.

---

³⁶ *Свіюни* — шведи.

Що сльози?! Хто їм повірить? Брат убив брата, кров Олега запеклася на мечі князя Ярополка.

Ранньої весни, тільки затужавів Соляний шлях³⁷, у полі за Дніпром з'явився невеликий загін печенігів: деякі — на конях, частина — в кибитках. Сторожа поля, як це водиться, одразу ж кинулась по їхньому сліду, наздогнала, готувалась прийняти бій. Печеніги зовсім не збирались битись. Вони зупинили кибитки й коні, ждали на високій могилі, коли наблизиться сторожа, а тоді послали наперед своїх кликунів, які й сказали, що це їде в Київ на поклін до князя Ярополка каган орди Ілдея.

На поклін до князя Ярополка? Руські люди досі не чули, щоб кагани їздили на поклін до їхніх князів, старі, бувалі вої говорили: «Стережись хозарина на Ітилі-ріці, ромея — над морем Руським, а печеніга — скрізь у дикому полі»; не знали вони й на цей раз, як бути з печенігами, через що веліли заgonу стати на місці й ждати, самі ж оточили його, а до Києва послали гонців, які б дізнались, що і як їм робити.

---

³⁷ *Соляний шлях* — давній шлях з Києва до Криму.

Меч і щит князя Святослава! Ярополк почув про печенізького кагана Ілдею, стоячи в Золотій палаті під зброєю свого батька, і здавалося, ці мертві, холодні речі говорили, кричали, веліли, аби він не говорив з ворогами, які пролили кров його батька.

Князь Ярополк забув свого батька, сказав, що говоритиме з каганом Ілдеєю, він прийняв його в Золотій палаті, де висіли батьківський меч і щит.

У високих, шитих із цапиної шкіри чоботях-вивертнях, у короткому каптані, підперезаний поясом із золотим набором і кривою шаблею біля пояса, чорний від степових вітрів, з кружальцем чорного волосся на поголеній голові, гостроносий, з лукавими швидкими очима каган Ілдея стояв перед князем Ярополком і через толковина говорив:

— Ми приїхали, щоб дізнатись про здоров'я великого князя, усіх воєвод і бояр руських...

— Дякуємо, кагане! А як тобі їхалось у полі і як здоров'я твоє й інших каганів?

— Спасибі, княже! І я, і всі інші кагани почувають себе добре, посилають тобі дари.

Кілька здоровенних печенігів, що прийшли разом з Ілдеєю, розвернули міхи й поклали перед князем дари — сувої фофудії³⁸ з срібними

---

³⁸ *Фофудія* — східна тканина.

узорами, клепану з січених кілець байдану³⁹, криву шаблю в золотому окладі.

— За дари дякуємо й даємо свої.

Гридні принесли й подали кагану зроблені роднянськими майстрами позолочені меч, щит і кольчугу.

— Твої дари дуже щедрі, — говорив каган, і обличчя його аж сяяло від задоволення. — Краще срібло, ніж мідь, краще золото, ніж срібло, краще мир і любов, аніж війна. З тим мене й прислали кагани, веліли сказати: наші печенізькі орди багато воювали з твоїми отцями й проливали руську й свою кров. Мої орди не хочуть тепер воювати з руськими князями, хочемо мати мир і любов з Києвом. Хочемо вірно тобі служити.

---

³⁹ *Байдана* — кольчуга.

Коли б князь Ярополк був далекоглядний і стежив за межами Русі, він знав би й розумів, що печенізький каган прибув до Києва, бо зі сходу на простори між Ітилем-рікою й пониззям Дніпра, де печеніги досі почували себе повними хазяїнами, насувають орди половецькі, слідом за ними йдуть

кимаки, огузи⁴⁰, о, коли б Ярополк це знав, він би говорив з Ілдеєю інакше, змусив би ударити на половців, попередив багато крові, яка пізніше була пролита на Русі.

Не знав, звичайно, князь Ярополк і того, що каган Ілдея зовсім недавно зустрівся в порогах з василіками імператорів Василя й Костянтина, які дали йому золото, аби він уклав мир з Ярополком і щоб орди його йшли на захід до Дністра, щоб там, коли буде надоба, з'єднатись з легіонами ромеїв і бити болгар. Князь Ярополк про це не знав, він чув підлесливі слова Ілдеї:

— Весь світ славить тебе, княже Ярополче, печенізькі кагани пропонують тобі мир і любов, вони не будуть більше заважати руським купцям у полі, підуть до Дністра, хочуть сісти на землі.

І князь Ярополк відповів:

— Я беру мир і любов з вашими племенами, а на знак нашої дружби дам городи й волості над Дністром, де живуть тиверці й угличі.

Так князь Ярополк заради слави своєї укладав мир з ворогами Русі, так за шматок тлінної фофудії, іржаву байдану й отруєну шаблю віддав ворогам-печенігам землі тиверців і угличів, сам він

---

⁴⁰ *Половці, кимаки, огузи* — орди, що вийшли в кінці X століття з глибин Азії.

пізніше, в дуже важку годину і вже запізно, зрозумів ціну печенізької любові й зради людям своїм.

Саме небо, здавалось, кричало проти миру руських людей з печенігами, ще каган Ілдея не покинув Києва, як серед білого дня на сонце наповзла тінь, землю оповила темрява, зірвалися вихори й заgrimів грім, заревла худоба й закричали звірі в лісі.

Але князь Ярополк не зважив на це, він святкував перемогу в Києві, каган Ілдея мчав з своєю дружиною в дикому полі, до Києва ж їхали ще страшніші й підступніші вороги.

3

Коли на Дніпрі одшуміли каламутні весняні води і над голубим плесом окреслились темні, порізані жовтими, червоними й зеленими прожилинами кручі, коли в безмежних лугах зацвіло множество пахучих квітів, саме тоді у маї-розмаї від пониззя припливло і стало на Почайні чимало грецьких хеландій — справжніх чудес з дивовижними різьбленими носами, обрізаними кермами, з високими насадами, оповитими зеленими морськими водоростями.

На хеландіях приїхали, як і завжди, купці з Константинополя на чолі з Феодором, разом з ними

прибули й сли імператорів ромеїв Василя й Костянтина, що хотіли говорити з київським князем.

О, коли б то були живі княгиня Ольга й син її Святослав! Вони знали, що гречини — льстиві, хитрі люди, й одразу б замислились і зрозуміли, чому сли імператорів Візантії з'явились у Києві.

Сли імператорів — славетний полководець патрикій Роман, безбородий, один із папіїв Великого палацу Лев, єпископ з Солуні Никодим та купець Феодор, — тільки їх завели до Золотої палати, почали:

— Божою милостю, від василевсів Римської імперії Василя і Костянтина ми, василіки, б'ємо тобі чолом, княже Ярополче, і просимо дари прийняти.

Після цих слів василіки вдарили чолом князеві Ярополку, вклонились воєводам і боярам, що збились у Золотій палаті, а слуги їх піднесли ближче дари імператорів.

Це були справді достойні дари: слуги клали на килими перед князем червоні, ткані золотою ниткою, гексамити ⁴¹, сувої найтоншого

---

⁴¹ *Гексамит* — оксамит.

венеційського алтабасу⁴², бархати з Флоренції, половинчаті й гострокутні бурмицькі перли, червоні, як кров, віниси⁴³, жовті яхонти, голубі, як небо, бірюзи, всіляке узороччя⁴⁴.

— За дари дякуємо, — відповів князь Ярополк, — а імператорам ромеїв зичимо здоров'я, довгих літ життя, щастя.

А потім василіки почали розмову — тонку й хитру, але для князя Ярополка вигідну.

— Імператори ромеїв стверджують мир і любов між Візантією і Руссю, уставлену імператорами нашими Львом і Олександром, Романом, Костянтином і Стефаном, а потім Костянтином порфірородним і Іоанном Цимісхієм.

— Ми — руські люди, — відповів на це Ярополк, — такожде блюдемо і будемо блюсти ряд, який уклали з імператорами ромеїв князі наші, — вічна їм пам'ять. — Ігор, Ольга і отець мій — великий князь київський Святослав.

---

⁴² *Алтабас* — атлас.

⁴³ *Віниси* — гранати.

⁴⁴ *Узороччя* — прикраси.

— Імператори ромеїв не тільки бережуть мир і любов з Руссю, — продовжили василіки, — а бажають їх зміцнити, помножити.

У Золотій палаті почувся шепіт воєвод і бояр, — вже хто-хто, а вони знали, як берегли мир і любов з Руссю імператори: он на стіні палати висять посічені шаблями ромеїв доспіхи князя Ігоря, щит і меч князя Святослава, скільки крові пролито на січах з ромеями, скільки кісток тліє в пісках над Руським морем, над Дунаєм, у Болгарії! О руські люди, рідна земля, чи чуєте ви нині ромеїв?!

Князь Ярополк дивився на багаті дари, що лежали перед ним, гордо сидів на столі отця свого, це з ним говорять василіки імператорів...

І утверджується, множитья мир з Візантією — купцям грецьким дозволяється торгувати не тільки в Києві, а в усіх городах Русі, київський князь дасть імператорам воєнну поміч, аще виникне в цьому потреба...

Князь Ярополк у цьому місці зупиняє василіків, що старанно записують ряд ⁴⁵ на харатіях.

---

⁴⁵ *Ряд* — умова, договір.

— А коли буде надоба, — каже він, — імператори ромеїв мусять допомогти й Києву, дати воїв з хеландіями, грецький вогонь⁴⁶.

Василіки оторопіли: Візантія не раз уже уклала ряд з Руссю, це імператори жадали, аби Русь збройно допомагала Візантії, київські князі ж ніколи не просили ще допомоги в ромеїв.

Проте василіки посміхаються й записують до харатії те, що просить князь Ярополк. А далі говорить василік єпископ Никодим, він просить князя Ярополка ствердити християнську єпархію на Русі, встановлену ще патріархом Фотієм.

Ярополк вагається — християнин, оточений боярами, воєводами, купцями, більшість яких також, ще з часів Ольги, — християни, він радо ствердив би встановлену Фотієм Київську єпархію.

Та він знає, що патріарх Фотій діяв самочинно, не питаючи згоди київських князів, через що князь Ігор, Ольга, Святослав обурювались і кляли Візантію.

Ярополк знає й те, що Гора молиться Христу, всі ж землі Русі, людіє її моляться богам старим, дерев'яним і не приймуть християнства.

— Я не знаю про єпархію Фотія, — хитро каже Ярополк, але одразу ж додає, що на Русі є чимало християн і що він сам християнин, тому

---

⁴⁶ *Грецький вогонь* — запалювальна рідина.

дозволяє грецьким священикам поширювати свою віру над Дніпром, — а це вже зрада Русі, князь Ярополк ламає слово батьків, відкриває двері до Русі найлютішому ворогові.

Так говорить князь Ярополк з василіками ромеїв у Золотій палаті, після чого запрошує їх на обід у стравницю.

І саме тоді василіки сказали князю Ярополку, що імператори ромеїв бажали б закріпити мир і дружбу з київським князем його шлюбом з жоною царської крові, що царівна ця нині гостює в Херсонесі і скоро може бути в Києві.

Князь Ярополк, сп'янілий від медів, на одну якусь хвилинку замислюється, згадує розповіді старих людей про те, що княгиня Ольга їздила до Константинополя сватати його батькові візантійську царівну і мала через це велику образу. Та невже ж він кращий, дужчий, більш потрібний ромеям, ніж його батько?!

— Я зустріну й з честю прийму в Києві царівну, — каже василікам князь Ярополк.

А ще через короткий час на березі Почайни зупинилось кілька хеландій, з однієї зійшла й попрямувала Боричевим узвозом на Гору оточена патрикіями-слами жінка, обличчя якої ховалось під темним покривалом.

На Горі, в теремі, жінка зняла покривало, й князь Ярополк був вражений, побачивши перед собою надзвичайної краси, ніби виточене обличчя,

тонкий ніс, ніжні уста, рум'янці, що розцвіли на його очах, як пишні троянди, і темні очі, що ніби увібрали в себе грозу полуденних морів, але веселі, іскристі.

«О Боже, — подумав Ярополк, привітно посміхаючись жінці, яку сли назвали Юлією, небогою імператора Романа Лекапіна й троюрідною сестрою царствующого імператора Василя, — де народилась і як потрапила до Києва ця красота незрівнянна?»

Він запрошує Юлію до Золотої палати й довго розмовляє там з нею, пізніше вона йде в княжі покої, де князь і царівна обідають, надвечір у гридниці збирається пир, на якому Ярополк дає великі дари василікам імператорів, піднімає за здоров'я царівни келих з медом.

Гора гомонить, чутки про василіків і царівну котяться в передграддя й на Подол, дехто в цей час п'є, а дехто, торкаючись шрамів на тілі, думає важку чорну думу.

Так минає кілька днів. За цей час князь Ярополк разом із Юлією і слами побували у Вишгороді, на ловах, розважались і пустували, але говорили й про діло, домовлялись про шлюб князя із царівною.

Однієї ночі сталося щось незвичайне. Була пізня година, спала, впившись медами й олом, Гора, тільки перекликалися сторожі на вежах і час від часу спокійно, навіваючи сон, звучали мідяні била,

по небу плив великий жовтуватий місяць, тисячі зір палахкотіли в глибинах неба і яскраво відбивались на плесі Дніпра.

І раптом місяць почав примеркати, з правого боку на нього наповзала чорна тінь, ось тінь зовсім вкрила чоло місяця, і він став суціль темний, попелястий, в цей же час десь з бездонної глибини неба вирвалась безліч зір, вони летіли до землі, палахкотіли, згорали...

Ці знаменія в сонці, місяці і зорях⁴⁷ справили на людей руських надзвичайне враження. Коли місяць затьмарився і з неба посипалась злива зір, перелякані сторожі на стінах вдарили в била, враз прокинулась Гора, люди роздмухували вогні на Подолі й Оболоні, виходили з домів і з тривогою дивились на таємниче небо.

Тільки князь Ярополк не лякався неба, його не тривожили звуки бил, юрби людей, що, вийшовши з теремів, гомоніли скрізь на Горі.

— О Юліє! — говорив він, стоячи біля вікна світлиці й показуючи нічний Київ. — Ти чуєш звуки бил — це мої сторожі вітають нашу любов, ти чуєш голоси Гори — це все людіє славлять тебе, ти бачиш, як затьмарився місяць, — це сам Бог

---

⁴⁷ Записи про затемнення сонця, місяця і про зоряні дощі є в літописах під роком 6487 (979 нашої ери).

вкриває нашу любов шатами ночі, ти бачиш, як з глибин неба сиплються зорі, — це знамено для всієї Русі на честь нашого шлюбу. Будь благословенна, княгинє Русі, нехай вічною буде наша любов!

В цей час злива зір закінчилась, чорна тінь поволі сповзла з місяця, світлицю залило яскраве зеленкувате світло, княгиня Юлія скинула свої оздоби, її руки простяглися до Ярополка.

4

Княгиня Юлія дуже швидко при звичаїлась до Гори, терема княжого. Це було не дивно — у Києві в той час жило чимало ромеїв, що приїхали сюди ще за княгині Ольги, й пізніше кожної весни на Почайні зупинялись хеландії купців з Константинополя, які все літо торгували на Подолі й тільки над осінь, коли прибувала вода в Дніпрі, спускались у Руське море, деякі ж купці й зимували тут, мали свої двори.

Так було не тільки з ромеями — Київ добре знав тоді свіонів, що вільно їздили з Варязького в Руське море, деякі з них служили в княжій дружині й жили в Києві; над Почайною цілий кінець займали хозари-купці; на Подолі на торзі можна було зустріти німців, угорців, чехів, поляків.

Через це княгиня Юлія легко могла зустрітись і, по надобі, викликати до свого терема земляків,

хотіла Юлія — могла говорити з німцями, поляками; метка, спритна, дотепна, вона швидко познайомилась з боярськими й воєводськими жонами, та вони й самі одна поперед другої намагались побувати в теремі нової княгині.

А вже боярські й воєводські жони! У них тепер тільки й було розмови:

— Яка гарна ця царівна! А яка вона розумна! А одягається як! А ходить! А говорить!

І вони так-сяк учились у толковинів по-грецькому, Юлії тлумачили словеса руські, жони ці стали одягатись, як княгиня, парфумились, як вона, завели в себе в теремах червоні килими грецькі, поставили амфори, чіпляли на себе грецьке узороччя.

За жонами, звичайно, йшли чоловіки. Втім, сказати, хто з них був перший, — важко; серед бояр, мужів нарочитих, слів, купців, які з давніх-давен їздили до Константинополя, були християни, що огречинились давно.

Особливо ж багато християн з'явилось на Горі тоді, коли на столі сиділа княгиня Ольга, — купці Воротислав, Ратша, Кокор, бояри Коницар, Іскусев, Вуєфаст були першими пособниками й друзями княгині, це вони поставили церкву над Почайною, привозили з Константинополя разом з іншими товарами ікони, срібні, золоті й прості хрестики, церковні сосуди.

Втім, християнська віра пробивала собі шлях на Русь не тільки з Константинополя, бо ще раніше, ніж патріарх Фотій установив єпархію руську, в Києві з'явилися християни-болгари, вони йшли сюди ще за князя Ігоря, що був побратимом болгарського кагана Симеона, пізніше ж, коли в Болгарії сиділи Петро й Борис, що запродались ромеям, священники болгарські стали тікати на Русь, вони були наставниками княгині Ольги і її онуків, священниками в перших київських церквах.

Звичайно, болгарських священників більше знали й поважали в Києві, аніж грецьких, — вони розмовляли слов'янською мовою, правили службу в церкві зрозумілими словами, вони привозили з собою книги, написані цією ж мовою. Так боярство, мужі, купці Гори приймали християнство, слідом за ними йшли волостелини й посадники в горах і землях.

Мало було християн лише серед воєвод і тисяцьких, і то не дивно — невпинно борючись з ромеями й Візантією, вони ненавиділи все грецьке, а так само й християнство, проте й серед воєвод деякі, як-то Вовчий Хвіст, Слуда, потай ходили до церкви над Почайною.

Коли ж на Горі з'явилась царівна Юлія, а слідом за нею посунули до Києва й священники, і бояри, і мужі все більше й більше почали говорити

про чудовий Константинополь, про богоспасенну Візантію.

Князь Ярополк, звичайно, знав усе це, але не тільки не сварився з боярами Гори, а, навпаки, потурав їм або ж мовчав. Він мовчав, бо в душі був згодний затвердити єпархію Фотія, пустити на Русь тисячі грецьких священиків, зробити все, що побажають імператори рومهїв, бо він же був нині родичем їхнім, мав прияти, як і вони, славу.

Дивним, правда, було те, що самі імператори мовчали, відколи до Києва приїхала царівна Юлія, вони нібито води в роти набрали, з Константинополя їхали купці й священики, ченці й знову ж купці, не було тільки слів, з якими Ярополк міг би говорити про діло.

Проте він розумів імператорів — їм, либонь, і незручно було вести перемови з Ярополком, адже на Русі сиділо два князі — він у Києві, а ще один — Володимир — у Новгороді.

На це йому не раз натякала й Юлія, а одного вечора завела з ним розмову — одверту й сувору. Вона приїхала до Києва дуже худюю, тоненькою, ставною, темнобровою й темноокою, швидкою, як ластовиця, — такою її полюбив Ярополк. За короткий час на Горі Юлія змінилась — втратила полуденну засмагу, ледь поповніла, більш окреслились її груди, стан, стегна, — Київ і Гора

пішли на користь Юлії, вона розцвіла, як дивна квітка.

Одно турбувало князя Ярополка: минав місяць за місяцем, Ярополк, думаючи про майбутнє, хотів мати сина царської крові, а Юлія не признавалась, не говорила, що збирається стати матір'ю.

— Ти — справді великий князь, — почала розмову Юлія, — у Константинополі я уявляла тебе красивим, ніжним, милим, а ти виявився набагато кращим, ніж я думала.

Поклавши руки на її плечі, він дивився в саму глибину темних грецьких очей.

— Чим же я кращий? Скажи, Юліє!

— Ти не тільки красивий, ніжний, милий, а й сміливий, дужий, несхитний, у тебе є надійна підпора — воєводи твої й бояри, мужі, дружина. Київ — це маленький Константинополь, ти також схожий на імператорів.

— Чому тільки схожий?

Юлія, напевне, давно готувалась до цієї розмови і тепер не поспішала, Ярополк думав, що вона не хоче його образити.

— У Візантії є один тільки імператор, він — заступник Бога на землі і єдиний господар, василевс всієї імперії.

Юлія вцілила в саме серце Ярополка — порівняння з імператором було не на його користь,

Ярополку дуже далеко до Бога, він не є господарем всієї Руської землі.

— У Константинополі, — відповів на це Ярополк, і Юлія побачила, як його обличчя враз стало злим і хижим, — нині є два імператори — Василь і Костянтин, на Русі є два князі...

Вона зрозуміла, що почала небезпечну гру, але не відступала.

— У Константинополі нині, — з посмішкою сказала Юлія, — справді є два імператори, але вони сидять у одній Золотій палаті, імперією править тільки Василь, а до того ж вони обидва порфірородні.

Ярополк посміхнувся, зрозумівши натяк Юлії.

— Так, — згодився він, — князь новгородський Володимир — мій брат, але ми сини не однієї матері, мене народила угорська князівна Предслава, він — син рабині.

— А хіба син рабині може бути князем? — запитала Юлія.

— Батько мій Святослав поставив мене князем у Києві, брата Олега в землі Деревській, Володимира ж — у Новгороді, але зараз уже Олега немає, нас лишилось двоє — я та син рабині Володимир.

— Доки ж ти терпітимеш у землі Руській ще одного князя, сина рабині? І чи не боїшся ти, що

цей... твій брат з'єднається з якоюсь іншою імперією, піде проти тебе?

Ярополк розуміє, на що натякає Юлія. Від Новгороду справді близько до Свеаріке, не так далеко й до Німеччини, — а вже вони радо допоможуть Володимиру.

— А Візантія мені допоможе? — запитав Ярополк у Юлії.

Довга хвилина мовчання. Юлія думає — майбутнє висить на лезі меча.

— Імператори ромеїв тобі допоможуть.

На Ярополка дивляться очі, що нагадують очі Богородиці на візантійській іконі.

5

Гурт виснажених людей з довгим волоссям, у чорних рясах, підперезаних мотуззяними поясами, крокував Червенським шляхом. По черзі змінюючись, ці люди несли на ношах велику, зроблену з кипарисового дерева й оздоблену сріблом корсту⁴⁸, позад них у закритому візку, запряженому четвіркою коней, їхало два священнослужителі — єпископ Лев і священник Рейнберн; час від часу вони визирали у віконце

---

⁴⁸ *Корста* — труна.

візка, байдужими очима дивились на безконечний гостинець⁴⁹, там же у візку їли й пили вино, часом поринали в блаженний сон. Ще далі за візком гарцювало на баских конях десятків зо два озброєних вершників.

Так вони дістались до города Києва з Щекавиці, в яку впирався гостинець, потрапили на Подол, говорили з градськими мужами, добивались до князя Ярополка.

Дізнавшись, що це за люди, князь Ярополк прийняв їх у Золотій палаті, вислухав.

— Ми прийшли до тебе, княже, з священного города Рима, від папи Бенедикта, побувавши в імператора Оттона, а пізніше — польського князя Мешка. І папа Бенедикт, і імператор Оттон, і князь Мешко веліли тобі кланятись, княже Ярополче.

— Спасибі Папі Римському, що пам'ятає про нас, дяка імператору Оттону й князеві Мешкові, — відповів на це князь Ярополк. — Будете в них, передавайте й їм мій уклін. Що ж привело вас, святі отці, в нашу землю?

— Як слуги Господа, дбаємо не токмо про свою паству, думаємо про людей, всюди сущих. Уже віра католицька просвітила всю Німецьку імперію, твої сусіди — поляки, княже Ярополче, —

---

⁴⁹ *Гостинець* — шлях.

також мають єпископів від папи. Бажали б ми й приїхали з тим, щоб просвітити і Русь, привезли з собою нетлінні моці Климента Римського, священні книги.

Князь Ярополк відповів на це:

— Я християнин.

Єпископ Лев і священник Рейнберн здивовані й стурбовані.

— Невже князь прийняв цю віру від константинопольських патріархів?

— Ні, я прийняв її від болгарських священників.

— На болгарських священниках немає благодаті Божої, вони суть самі собою поставлені, навіть патріарха свого нині не мають.

— Я прийняв від них не церкву, а віру, множество людей Русі молиться різним і кожному любим богам.

— Але ж істинна, християнська віра мусить нарешті прийти на Русь, вона нині обіймає весь світ.

Ярополк довго думав.

— Думаю, віра християнська прийде на Русь, — повільно сказав він. — Сам того хочу, проте зараз не можу дати її всім своїм людям. На все свій час...

— Княже Ярополче, — заволали священники. — Але коли прийде цей час, ти візьмеш

її від нас. Папа Римський благословить людей руських і дасть їм церкву, імператор німецький і князь польський, яко слуги одного престолу, будуть друзями київських князів.

Ярополк розумів, чому ці священники з'явилися у Києві, — отже, не тільки віра, а й зброя була в їхніх руках.

— Святі отці, — відповів він, — про віру мушу думати не токмо сам, а й з усіма людьми своїми. Скажуть люди й дружина — сам пошлю слів до папи й імператора. Але хіба різна віра заважає нам днесь бути друзями? Передайте мій уклін папі, імператору, князеві!

6

І тоді Ярополку здалося, що він досягнув того, про що тільки мріяли, чого домагались, за що платили великою кров'ю батьки його й діди... Вони билися і кістями лягали в боях з ордами, що насували й насували зі сходу, — він, Ярополк, зумів укласти мир з каганом Ілдеєю й всіма печенізькими племенами; вони сотні літ боролись з ромеями, проливали кров руських людей над морем Руським і над Дунаєм, — він, Ярополк, не брав у руки щита й меча, навпаки, самі ромеї прибули до нього в Київ і уклали з ним мир і дружбу; віки вони з острахом позирали на захід, боячись поляків, німців,

Римського Папи, — ось сли німецького імператора Оттона й єпископ Папи Римського сидять у нього в Києві, захоче князь Ярополк — Русь навіки побратається з Візантією, зрадить Візантія — разом з німецьким імператором він покарає ромейв...

«А коли, — думав Ярополк, — сли німецького імператора й єпископ Римського Папи поїдуть з Києва до Новгороду і коли Володимир укладе любов і дружбу з ними?»

— Не можемо ми терпіти, аби в землі Руській, у городі Новгороді, був ще один князь, — каже Ярополк на світанні в Золотій палаті. — Кличу Володимира до Києва, нехай у Новгороді буде тільки посадник!

— Добре робиш, княже! — кричать бояри й мужі. — Ми тобі підпора в цьому.

Брань?! Хто знає, князь Ярополк думає, що, може, він уникне брані, Володимир побоїться, приїде до Києва, а вже тут його покарає, знищить Гора.

— Посилай гонців у Новгород, княже! Кличемо Володимира до Києва!..

Звичайно, коли б князь Ярополк дослухався до голосу Руської землі, він почув би багато такого, про що не гадав і не думав, побачив би зраду, облуду, лжу навкруг себе, жахнувся того, що робить.

Ярополк не бачив цього й не чув, порадниками його були Блюд і ще багато бояр, Вовчий Хвіст і ще багато воєвод і тисяцьких.

— Я посилаю гонців до Новгороду, — каже князь Ярополк, — але думаю послати слів і у Візантію, до імператорів Василя й Костянтина, до печенізького кагана Ілдеї, — нехай вони по ряду з нами дадуть поміч. Бояри й воєводи думають — сили нині в Гори невеликі, дружина — нечисленна, на земське воїнство мало надії, але ж їм справді мусять допомогти й допоможуть ромеї, печеніги!

— Добре замислив, княже! Підемо за тобою! — гуде Золота палата.

Вони одностайні в замислах своїх, — засліплений ненавистю до брата, князь Ярополк хоче стати єдиним господарем Русі, ненаситна Гора бажає брати дань з усіх городів і земель.

Пустити на Русь ромеїв і печенігів, воювати чужими мечами — що ж, і з цим згодна Гора. Адже князь не вірить у силу свого боярства, а боярство — в князя.

У Золотій палаті жарко горять свічі. Душно, важко дихати. Дворяни теремські ходять попід стінами з корчагами, наповненими холодним медом, підносять боярам і воєводам келихи, з яких спадає жовтувата густа піна, п'ють гучно, смакуючи, передихують...

Вони нагадують святих на іконах: суворі лики, буйні гриви волосся, темний одяг, на якому поблискують золоті й срібні чепа, складені на грудях вузлуваті руки.

— Підемо за тобою, княже! Вели їхати слам. Ми з тобою єдині.

Княгиня Юлія сидить у кріслі на помості поруч із Ярополком. Вона надзвичайно бліда, помітно стомлена, час від часу усмішка пробігає тонкими устами. Але вона спокійна, очі її поблискують, грають.

Ближчими днями гонці виїжджають до Новгороду, а вниз Дніпром рушають сли — до печенігів і ромеїв, — над землею Руською нависає хмара, буде гроза, кривавий дощ.

Розділ четвертий

1

Звістка про те, що робиться в Києві, швидко через Волок докотилась до Новгороду, про злі діла Ярополка почув і князь Володимир.

Ще з дитячих літ він добре знав його вдачу. Обидва сини угорської князівни — Ярополк і Олег — з юних літ зневажали брата, пишалися тим, що

самі вони, мовляв, князі, а Володимир — робочич, син ключниці.

Особливо багато образ завдавав Володимиру Ярополк — часом сльози закипали на очах в юнака, коли чув злі слова задиркуватого сина князівни, скільки разів хотів кинутись на нього з мечем!

Та ніколи Володимир не виказав своїх почуттів, був тільки мовчазний, малоговоркий, блиск очей часом свідчив, як було йому боляче, важко.

Розумів він і те, що важко йому, але, може, ще болючіше батькові... Адже все, все, що стосувалось сина, гострою раною карбувало серце Святослава. Син рабині, а батько — хто ж він — не муж, не коханий, — батько навіть не знав, чи жива Малуша?

Батько ж так любив Малушу, мріяв про неї, шукав! Володимир пам'ятав кожне слово, сказане про неї, і полюбив її, матір свою, яку ніколи в житті не бачив.

Триматись, тільки триматись, терпіти, ждати. Адже батько тримався, мовчав, а виряджаючи Володимира до Новгороду, велів:

— Со братами своїми, князями земель, мусиш бути в одну душу й тіло. Аще брати твої робитимуть по покону отців — будь в'єдно з ними...

Він говорив це, знаючи, що їде, може, на останню криваву січу, на смерть, розуміючи, як важко буде жити без нього Володимиру — сину Малуші.

І Володимир робив так, щоб виконати батьків загад. Ідучи до Новгороду, та вже й там, він спочатку боявся цієї полунощної землі — часто з великим болем згадував Київ — там була його отчина, там жив його батько, десь там була і мати його Малуша.

Юний Володимир після розмови з батьком дуже часто думав про неї. Одного разу вночі вона навіть приснилась йому. Це було дивно, він же ніколи-ніколи в житті її не бачив! Але вона приснилась, коли йому було дуже-дуже важко й коли перед самим світанням забувся уві сні, мати тихо, щоб ніхто не почув її кроків, увійшла до палацу, зупинилась біля його ложа, схилилась так низько, що він чув дихання й стогін, який зірвався з її уст, поклала руку — дуже теплу й ніжну — на його голову... Прокинувшись, Володимир сів на холодному ложі, дивився на сіре вікно, думав — яка ж вона, його мати?

Пізніше він менше і не так уже болісно думав про Київ, — велика земля Новгородська, на полудні впирається в Полотську волость, на заході тягнеться до Ємі й Чуді, на сході до Мезені й Печори, в полунощні береги її б'ється суворе

Крижане море; много язиків і племен живе в ній, княжі й боярські погости стоять скрізь — на Воді, Неві, Онезі, в племенах саамських, ненецьких, комі; велику дань збирає в них князь і бояри, дві тисячі гривень по ряду мусить дати Новгород тільки київському князю.

А земля ця й неспокійна, — за морем Варязьким точать і точать мечі проти Русі свіони, на Ітилі-ріці за Унжею сидять чорні булгари, з полунощі, з Крижаного моря, тільки й пильную — налетять німці, варяги, а то й англійці.

І уже кілька разів об'їхав на санях з дружиною князь Володимир землю Новгородську, здираючи дань на погостах і даючи суд і правду людям. Полюбилась йому сувора, холодна земля, мовчазні, роботящі, незвичайної сили люди її, полюбив він і Новгород — це ж вони, ліпші мужі, бояри, воєводи новгородські, покликали його сюди, назвали, хоч був він сином рабині, князем у себе, обіцяли вспоїти й вскормити, і все зробили, — твердо сидів князь Володимир у Новгороді, його надійно підпирали бояри й воєводи, слухали й любили люди всіх верхніх земель, біля нього була людина, якій він вірив і яка берегла його, — воєвода, уй Добриня.

Був новгородський князь Володимир і багатий: скотницю мав, либонь, не меншу, ніж київський князь, знамена Володимира стояли в

багатьох лісах, на землях, над ріками, аж до самого Білого моря.

Багатий Володимир і знатне його боярство й воєводство добре берегли північні України Русі. Правда, не раз, не два вони нарікали на Ярополка, сам Володимир був невдоволений братом, що намагався більше взяти, менше дати.

Якось у Новгороді побував князь деревський Олег. Кілька вечорів провели вони разом, говорили про Київ, брата Ярополка.

Виявилось, що й Олег недолюблює Ярополка. Сидячи в Древянській землі, знає його чорні наміри, жде нагоди об'єднатись з Володимиром.

Тим часом вони не зневажали Ярополка, з літа в літо посилали йому уроки, Новгород, по надобі, давав Ярополку дружину, купці новгородські вільно ходили на торг до Києва, а в себе на Волхові приймали людей з полян, Володимир віддавав Ярополку як київському князеві честь і славу.

Коли до Новгорода прийшла вість про загибель князя Святослава, він, домовившись з Олегом, дав роту Ярополку як великому князеві Русі, обіцяв тримати з ним мир і дружбу. Батько Святослав знав, що робить, він посадив Ярополка в Києві, Олега — в Древянській землі, його, Володимира, — в Новгороді, так і мусить бути, нехай душа його спочиває в Перунових садах.

А що замислив і що робить князь Ярополк? До Новгороду долинула нова вість, що він послав дружину в землю Древлянську, убив князя Олега.

Володимир жахнувся, почувши про це. Отже, Ярополк робить те, що замислив: підняв меч і вбив брата, щоб рушити потім і на Володимира.

Уся Новгородська земля осуджувала убійника-князя, віче в Новгороді кликало Володимира, як велів закон і покон, іти й помститись за вбивство брата.

Князь Володимир не пішов на Ярополка, бо знав, що той спирається на дужу київську Гору, має велику дружину, швидко може зібрати численне земське військо з полян, древлян, сіверян. Не вірив він, що так швидко, одразу Ярополк почне брань проти нього й Новгороду.

А з Києва йшли нові й нові, все страшніші й страшніші вісті. Князь Ярополк приймає в Золотій палаті печенізького кагана Ілдею, укладає з ним мир, дає йому городи й землі над Дністром, — Новгород вирує, воєводи й бояри лютують — як може київський Ярополк миритися з убивцями князя Святослава ще й давати їм пожалування?

У Києві князь Ярополк приймає слів Візантії, укладає з ними мир, обіцяє збройно допомагати, дозволяє ширити богопротивну християнську віру ще й одружується з грецькою царівною... Новгород

лютує. Непокоїться, уболіває і князь новгородський Володимир.

2

Разом з князем Володимиром непокоїться і вуй його — воєвода Добриня. Горе юного князя — його горе, княжа доля — Добринина доля; він не тільки воєвода: Малуша, мати Володимира, — сестра Добрині, він його рідний дядько.

Ніхто цього не відав, не знав про це й Володимир. Князь Святослав, довідавшись від Малуші, що Добриня її брат, зробив його сотенним, але знаку йому самому не подав, дізнавшись, що мати Ольга вигнала разом з Малушею й Добриню і що пізніше Добриня за її загадом привіз Володимира на Гору, він проти волі матері назвав вуйом свого сина не когось, а Добриню, тільки самому йому нічого не пояснив; виряджаючи Володимира до Новгороду, Святослав розповів йому правду про матір Малушу, але про Добриню змовчав. Хто знає, які почуття керували князем, — страждаючи все життя від глибокої рани в серці, він, либонь, хотів легшим зробити життя свого сина...

Добриня ж думав про це не так. Володимир — син Святослава, і хто б не був його матір'ю, він є нині й довіку князем. Добриня, аще буде потреба,

такожде життя своє віддасть за нього. Але що дозволено князеві, те загубить смерда. Малуша вчинила гріх з князем Святославом, за що й прийняла кару. Добриня ж потрібен князям, бо охороняв на березі Росі їхній плод, за загадом княгині одірвав од грудей Малуші дитя — Володимира — й привіз його в Київ, він потрібен був і як уй молодого княжича, бо хто ж краще нього міг випестити сина рабині?!

Втім, на Горі в отчому теремі Володимир був не сином рабині, а княжичем, пізніше в далекому Новгороді став князем. І ніхто, навіть сам Володимир, не знає, що Добриня — син ницого Микули-любечанина — його дядько.

І не треба, не треба! Добриня забув минуле, нині він воєвода, права рука князя, живе в злагоді з воєводами й боярами новгородськими, здобуває князеві — княже, собі — своє.

А вже тут, у Новгороді, Добрині було що брати. Князь мав свій терем і двір у Ракомі, перевесища, лови, ліси й землі, Добриня одержав від князя пожалування — терем з клітями й підклітями й дворище над Волховом; князь держав у своїх руках скотницю Новгородської землі, у теремі своєму Добриня мав кілька міхів із золотом і сріблом.

Так і жив Добриня — у великій любові й приязненстві з князем Володимиром, у повній згоді з новгородським боярством і воєводством, які самі шукали з ним дружби, бо Добриня — права рука князя Володимира.

А боярам і воєводам є про що дбати — у Києві була Гора, де сиділи й звідки правили землею князь із боярами й воєводами; у Новгороді також був свій град над Волховом, де за ровами й валами, за високою стіною сиділи в теремах і хоробах ліпші мужі новгородські, бояри, воєводи, купці.

Добриня швидко придивився й побачив силу цих мужів — боярина Волдути, що мав терем над Волховом, погост біля озера Онего, а ще один — аж над Крижаним морем, воєвод Тудора, Іваня, Чудини, Спирки, тереми яких височіли в Новгороді, а погости — в п'ятинах⁵⁰, воєвод Михала, Векші, Віхтуя, які багато воювали за землю Новгородську мечем, але не забували й про золото та срібло.

І навіть більше — якщо у бояр чи воєвод була якась потреба, десь вчинялась усобиця чи смута у верхніх землях, загрожував ворог із-за моря, та навіть тоді, коли чвари вчинялись між самими боярами й воєводами або у домі когось із них, —

---

⁵⁰ П'ятини — п'ять частин Новгородської землі.

про все це найперше радились вони з Добринею, був він їхнім заступником і перед князем.

А там трапилось ще одно — неминуче й бажане для Добрині. Уже давно на нього — немолодого вже, але ставного, широкого в плечах і грудях, з невеликою русою борідкою й такими ж вусами, коли йшов він у червоних чобітках, зеленому з соболиною оборкою корзні, мечем біля пояса, у високій із каменями самоцвітами шапці на голові, — уже давно із-за завісок на вікнах, із-за тинів і так на вулиці задивлялись дівчата, молодиці, вдови. Смутяний жіночий рід все частіше й частіше позирав на воєводу Добриню.

Але женська прелесть, здавалося, зовсім не обходила його, Добриня ніколи не впадав у соблазни, прелюбодійство, він ніколи не чіпав, як це робили інші воєводи, мужеських жон, не розтляв дівиць, безгрішним був Добриня.

І ніхто не знав, що воєвода Володимира має іншу, свою думу — раз і другий зайшов у терем старого боярина Волдути, що жив з ним поруч, там побачив і обдивився дщер його Руту, темної ночі, як велів покон, умкнув її і запер у своєму теремі, а там дійшов згоди зі старим Волдутою. Так Добриня порівнявся з найбагатшою людиною в Новгороді, а князь Володимир зробив йому від себе пожалування: дав землі на Опоках, почепив на шию другу золоту гривну.

До Новгороду прибули гонці з Києва, вони привезли з собою грамоту князя Ярополка, яку їм велено було віддати тільки в руки Володимирі.

Він прийняв гонців, узяв у них грамоту, прочитав її і, сказавши, що відповідь князеві Ярополку пошле своїми гонцями пізніше, відпустив їх.

Того ж дня гонці Ярополка виїхали назад до міста Києва, князь же Володимир велів Добрині зібрати у Великій палаті свого терема все боярство й воєвод Новгороду.

Темна, похмура, вогка Велика палата у теремі княжому над Волховом-рікою, крізь вузькі заграбовані вікна сюди й удень ледь пробивається світло, зараз і його немає — за стінами терема вже ніч.

Але князь Володимир поспішає, на ніч не глядя, він велів зібратись усім воєводам і боярам, старцям, градським, посадникам з п'ятих, аще вони лучаться в Новгороді. І вони прийшли сюди — стоять, спочивають на лавах, сидять навпочіпки попід стінами.

Горять, коливаються, закручуються язиками вогні світильників, у жовтуватому їх промінні

виступають засмагли бородаті обличчя, золоті гривни на шиях і чепа на грудях, срібні держачи посохів, вузлуваті руки, стіни, що складені з товстих колод, сіра конопать між ними.

У палаті терпко пахне овчиною, смолою, люди надихали, й на стінах виступають сріблясті зерна роси. Гуде підлога, по ній гупають і гупають важкі ковані чоботи, в руках у волхва Ємця глухо рипнув бубон і забряжчали золоті підвіски.

— Чолом тобі, княже! — прокочується в палаті.

Князь стоїть біля важкого, різьбленого з чорного дуба стільця на помості, під стіною ошую від нього зупиняються Добриня і ще кілька бояр, що ввійшли в палату з ним разом, вічник⁵¹ Жигар вмощується біля самого помосту з берестяними своїми звітками, гострими залізцями — він запише все, що велить князь.

— Бояри мої, воєводи, мужі, посадники з п'ятин! — звертається до всіх князь Володимир. — Пізня година, спати час, але не сплю сам, покликав і вас, одержав нині грамоту від київського князя Ярополка.

Він зупиняється на якусь хвилину, виймає з-за вилоги лівого рукава грамоту, підносить так, що

---

⁵¹ *Вічник* (у Києві — *ларник*) — писар того часу.

всім видно пергамент, шнури, золоту печать, але не розгортає й не читає — кожне слово цієї грамоти, либонь, записане в його серці, недаремно, мабуть, новгородський князь не назвав нині — вперше за всі літа — князя київського Ярополка своїм братом.

— Князь київський Ярополк, — каже далі Володимир, — пише мені, аби їхав я до Києва, негоже нині, пише він, мати на Русі два князі, уже ми, — пише Ярополк, — зуміємо правити землею з города Києва...

— Хто це «ми»? — виривається в темному кутку палати.

— А Новгород що ж, не може мати свого князя? — глухо лунає ще один голос.

Князь Володимир підводить голову й дивиться в півтемряву, ніби хоче пізнати, хто запитує. Але на нього дивиться сотня очей, а в них те ж саме запитання.

— Про кого думає князь Ярополк, — відповідає він людям, — всі ви, мужі мої, знаєте. Уже раніше повідав я вам, уклав він любов і дружбу з імператорами ромеїв, учинив мир з печенігами, нині думає, либонь, спертись на них.

— Пускає ромейські мечі в нашу землю? На печенігів спирається? Але ж ми їх сюди не пустимо. Про кого він думає? Що каже про Новгород?

Крики в палаті нагадують буйний потік, що кипить, вирує між скель, виривається з берегів.

— Князь Ярополк пише про нас, — відповідає Володимир, — у Новгороді бути надалі, як і скрізь на Русі, посаднику моєму...

Князь Володимир замовкає, мовчить усе боярство й воєводи, у палаті стає так тихо, що чути, як потріскують гноти світильників, а одразу за стінами шугає вітер.

І враз зборище прориває. Першим встає жрець Ємець — він викидає вгору свій бубон, кілька разів б'є в нього, бряжчить золотими підвісками, за ним схоплюються з лав, б'ють посохами об підлогу старці громадські й мужі, вражені тим, що почули, хапаються за крижі мечів воєводи.

— Не буде так, як замислив Ярополк, — чути багато голосів. — Хочемо говорити, княже! Княже Володимире, скажи своє слово, послухай нас, не хочемо, не волимо!

У зливі голосів, що наповнює палату, важко щось добрати. Серця людей горять, слова линуть, як розбурхані хвилі. Князь Володимир вище підносить руку з грамотою, ось він щось сказав.

— Мужі новгородчі! — звертається він. — Я покликав вас, все сказав, тепер слухаю вас, мужі новгородчі...

Тоді наперед протискується, пробиваючи собі шлях руками, а то й кулаками, воєвода Михало. Ніхто не гнівається. Михало такий — хто-хто, а він скаже, що треба, блюде Новгород і п'ятини, сам

їздив до Києва просити князя, він привіз сюди й Володимира.

— А я ужо скажу, — з того й починає Михало, ставши так, щоб його чули і князь, і мужі. — Ужо я скажу, — суворо й грізно продовжує він, — і за вас, новгородчі, і за тебе, Володимире-княже! Що ж це таке? — раптом вибухає він. — Де ми живемо? Хто ми є?

Воєвода запитує, але не жде відповіді, він звертається, либонь, до душі своєї, до себе самого, і якось піднесено, урочисто продовжує:

— Ми, новгородчі, блюдемо закон і покон отців наших, самі устроляли землі наші, дійшли до Варязького моря на захід сонця, до Крижаного окіяну на полунощі, а коли вороги нападали на нас, то боролись з ними, гнали... Пам'ятаєте, новгородчі, як було з свіонами — їхній Рюрик хвалився, що візьме Новгород, ярлом⁵² оголосив себе нашої землі, а ми його розбили під Ладогою! Ярл Трувор зрадою взяв Ізборськ, а тікав звідти, аки вовк... Так було з свіонами, так і буде! Але ми від роду люди руські, знаємо, що князі Олег і Ігор, княгиня Ольга, вся Русь пеклась про Київ і про Новгород. Коли княгиня приїхала сюди, ряд ми з нею уклали. Коли Святослав ішов на брань з

---

52 *Ярл* — полководець.